

Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İçtimai Hayat (1901-1904)*

Political, Economic, and Social Life in Erzurum (1901-1904)

Emel DEMİR GÖRÜR**

*Bu çalışma 29-30 Haziran 2021 tarihlerinde çevrimiçi şekilde gerçekleştirilen "Türk Hâkimiyetinde Erzurum ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin ek bilgi ve belgelerle genişletilmiş hâlidir. Bildiri kitabında yayımlanmamıştır.

**Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır, Türkiye

ORCID: E.D.G. 0000-0003-1408-1377

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Emel Demir Görür,
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü, Diyarbakır, Türkiye
E-posta/E-mail: emeldemirgorur@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.11.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.02.2023

Kabul/Accepted: 17.02.2023

Atıf/Citation: Demir Görür, Emel.
"Erzurum'da Siyasi, İktisadi ve İçtimai
Hayat (1901-1904)" *Yakın Dönem Türkiye
Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 43
(2023): 1-41.
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1201736>

ÖZ

Kafkasya ve İran'dan gelen mühim yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı olan Erzurum, ilk ve orta çağlarda şarktan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan ordulara karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmuştur. Yeniçağın mühim bir kısmında Osmanlı Devleti'nin şarka doğru yaptığı hareketlerde üs hizmeti görmüştür. 19. yüzyıldan itibaren ise Rusya'nın taarruzlarına karşı devletin başlıca istihkâmı olmuş, Osmanlı-Rus savaşlarında ise büyük zarara uğramıştır. Yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında Ermeni komitacıların faaliyetleri, yaşanan çatışmalar ve doğal afetler, Erzurum dâhil şark vilayetlerinin ekserisini pek çok açıdan menfi manada etkilemiştir. 1901-1904 yılları arasında Erzurum Vilayeti'nin idari, içtimai, inzibati ve iktisadi durumunun ele alındığı bu çalışmada; hassaten vilayette yaşanan çeşitli adli olaylara, aşiretler arası çatışmalara, vilayetin gelir-gider kalemlerine, mineral-orman kaynaklarına, hayata geçirilen çeşitli bayındırlık hizmetlerine yer verilmiştir. Çalışma, Osmanlı Arşiv vesikaları ve İngiltere'nin Erzurum Konsolosları Harry H. Lamp, Charles S. Hampson ve Avolon Shipley'in raporlarını içeren İngiliz Konsolosluk belgelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Ermeni Komitacılar, Aşiretler, Deprem, Maden ve Orman Kaynakları

ABSTRACT

Erzurum is the only entrance gate of the important roads coming from the Caucasus and Iran to Anatolia. In antiquity and the Middle Ages, Erzurum was the main fortress that determined the destiny of the Anatolian defense against the armies that attempted to enter Anatolia from the east. Erzurum served as a base for the eastward movements of the Ottoman State for an significant portion of the early modern age, had been the main fortification of the state against attacks from Russia since the 19th century, and also suffered great damage in the Ottoman-Russian wars. In the last quarter of the 19th century and early 20th century, the activities of the Armenian committee members, as well as conflicts and natural

disasters, adversely affected many aspects of the majority of the eastern provinces, including Erzurum. This study addresses the administrative, social, disciplinary, and economic statuses of Erzurum Province between 1901-1904 and in particular includes the province's various judicial events, inter-tribal conflicts, income-expenditure items, mineral and forest resources, and public works. The article was prepared using documents from the Ottoman Archives and from the British Consulate, including the reports from Harry H. Lamp, Charles S. Hampson, and Avolon Shipley, who had been British Consuls in Erzurum.

Keywords: Erzurum, Armenian Committees, Tribes, Earthquake, Mineral and Forest Resources

Extended Abstract

The city of Erzurum was likely founded to protect from Iranian attacks against Anatolia in 415-422 and had been at the forefront of military and commercial importance due to its position at the intersection of the most important roads and suitable location for defense. Because the city is the only entrance gate opening to Anatolia for the important roads coming from the Caucasus and Iran, it became the location for the main castle that determined the fate of the Anatolian defense against the armies that attempted to enter Anatolia from the east in antiquity and the Middle Ages. The city served as a base for the movements of the Ottoman State toward the east for a large part of the modern age. Since the 19th century, the city had been the Ottoman State's main fortification against attacks from Russia and its southern expansion. In the Russo-Turkish Wars of 1828-1829 and 1877-1878, Erzurum suffered great losses. The area of the city has grown with commercial activities and shrank due to wars and invasions.

Having maintained its feature of being a lively trade center throughout history, Erzurum was greatly affected by the economic depression of the Ottoman State. The status of the local treasury was partially relieved once taxes started being collected, but these were not enough for meeting the demands. Various commissions were established under the chairmanship of Governor Nazım Bey to prevent the economic crisis, encourage the development of local industry, and make improvements in agriculture, horticulture, and cattle breeding. Most of the 80,000 saplings brought from Tortum were planted on the Pasinler Plain, and every effort was made to get the public interested in tree cultivation. A large number of bulls were imported from Russia in order to improve animal husbandry, and these were put into the service of cattle breeders in Pasinler Plain. Erzurum is a very rich region in terms of mineral deposits, and mining explorations were given priority there in order to meet fuel needs. with significant mineral deposits also having been identified there.

Road construction and repair works were carried out in Erzurum from 1901-1904 within the scope of public works activities. Various public buildings such as Gureba Hospital (for the Poor), Industry School, and Erzurum Prison were built, and in the same period, the transport roads were shifted to Kiğı and Erzincan, and repairs were made to the existing roads to Hasankale and Trabzon. Meticulous attention was also paid to the division of labor and control of the work. Repairs and reconstruction of buildings that had been destroyed or damaged as a result of the earthquake were completed in a short time.

The activities of Armenian committees in the Caucasus in Erzurum continued to increase at the beginning of the 20th century. However, Armenian agitators found the most suitable place for their activities to be around Muş, and the group crossed the border from Russia and settled in the Ottoman countryside. Various Armenian organizations and various events that took place on these dates formed the basis of the Sasun Uprising. Constant orders were given from Istanbul to establish tranquility in the region, even asking for the smallest rumor to be investigated. Ensuring and preserving peace in the region became a priority issue. The measures taken prevented the committee members from crossing the Russian border, with even stricter measures being taken to prevent gangs from crossing the border. The regional tours by Governor Nazım Bey were also effective in establishing calm in the city.

Conflicts between Kurdish tribes continued in full violence at the beginning of the 20th century, similar to the previous period. A series of conflicts occurred involving the Haydaran, Celali (Jalali), and Hasenan tribes, the three most influential tribes in the region, and these clashes resulted in loss of life and property. Full control of the tribes that disturbed the peace in the region was unachievable. This study has only been able to include some of these conflicts, as providing a comprehensive catalog of these conflicts is impossible, even the ones that occurred in Erzurum Province, which was least affected by inter-tribal hostility compared to other regions.

This study discusses the political, administrative, disciplinary, and socioeconomic statuses of Erzurum Province between 1901-1904. In particular, the study includes various judicial events, inter-tribal conflicts, income-expenditure items, mineral deposits, and forest resources of the province, as well as various public works services. The study was prepared by making use of documents from the Ottoman Archives and from the British Consulate involving the reports from Harry H. Lamp, Charles S. Hampson, and Avolon Shipley, who had been British Consuls in Erzurum.

Giriş

Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı 415-422 yıllarında kurulmuş olduğu muhtemel olan Erzurum kentinin¹, ehemmiyetli yolların kesişim noktasında bulunması ve mevkiinin de savunmaya elverişli olması nedeniyle askerî ve ticari önemi ön planda olmuştur. Kafkasya ve İran'dan gelen önemli yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı olması nedeniyle de ilk ve orta çağlarda şarktan Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan ordulara karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmuştur². Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rusya gibi büyük devletlerin rekabetleri burada çatışmıştır³. Yeniçağın mühim bir kısmında Osmanlı Devleti'nin şarka doğru yaptığı hareketlerde üs hizmeti görmüştür. Kent, 19. yüzyıldan itibaren, güneye doğru genişleyen Rusya'nın taarruzlarına karşı Osmanlı Devleti'nin başlıca istihkâmı olmuş, istilalara karşı gelmiştir. Ancak 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı Rus savaşlarında büyük zararlara uğramıştır. Kentin sahası, ticari faaliyetler ile büyümüş, harp ve istilalar sebebiyle de daralmıştır. İdari bakımdan Erzurum kenti, öteden beri önemli bir bölge merkezi olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra düzenlenen yeni eyalet teşkilatı, kentte 1845 yılında hayata geçirilmiştir. Erzurum Eyaleti; Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid ve Dersim livalarından müteşekkil bir yapıya bürünmüştür. 1864 yılı Vilayet Nizamnamesi'nden sonra vilayet dâhilinde Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van, Muş ve Erzincan sancakları yer almıştır⁴. 1882 yılında vilayet; Erzurum, Bayburt, Bayezid ve Erzincan sancaklarından oluşmuştur⁵. 1892 yılında ise Erzurum'un sancak sayısı üçe düşmüştür. Merkez Erzurum; Erzurum, Ova, Kiğı, Tercan, Hımıs, Tortum, Kiskim, Pasinler adlı sekiz kazaya, Erzincan; Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt, İspir adlı altı kazaya, Bayezid; Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Antab olmak üzere beş kazaya taksim edilmiştir⁶.

1901-1904 yılları arasında Erzurum vilayetinin siyasi, iktisadi ve içtimai vaziyetinin ele alındığı bu çalışma, Osmanlı arşiv vesikalaları ile dönemin Erzurum İngiliz konsoloları Harry H. Lamp, Charles S. Hampson ve Avolon Shipley'in rapor ve yazışmalarını içeren konsolosluk belgeleri kullanılarak hazırlanmıştır. İlgili dokümanlara

1 Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 321.

2 Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 340.

3 Cevdet Küçük, "Erzurum Tarihi", *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları, Erzurum, 2011, s. 41.

4 Besim Darkot, "Erzurum", s. 340-344.

5 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1299 (M. 1882), Def'a 49, Erzurum Vilâyet Matbaası, s. 154-155.

6 Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie-Mineure*, Vol. I, Ernest Leroux, Paris, 1892, p. 134.

bakıldığında, Ermeni komitacıların kente ve bölgeye sızma teşebbüsleri ve teşkilatlanmaları, baskın ve yağmacılık, Hamidiye alayları-aşiretler arası çatışmalara dair yazışmalara sıklıkla tesadüf edilmiştir. Bunların dışında 1901 yılında meydana gelen deprem, depremin etkileri ve deprem sonrasında yapılan düzenlemeler; maden rezervleri, orman kaynakları, vilayetin gelir ve giderlerine dair bilgileri içeren birçok doküman tespit edilmiş ve çalışmada bu konulara hassaten yer verilmiştir.

1. Ermeni Komitacıların Faaliyetleri

Avrupalı devletlerin siyasetlerine alet olarak Vilâyât-ı Şarkiye’de muhtar bir Ermeni devleti kurma hayaline kapılan Ermeniler arasında⁷ ilk milliyetçilik hareketleri 1860’lı yıllarda başlamıştır. Menfi faaliyetler Ermeni Komitelerinin nüvelerini oluşturan cemiyetlerin kurulmasıyla devam etmiştir⁸. Ermeniler, 1880’li yıllardan itibaren dış destekli tedhiş faaliyetlerine başlamışlardır⁹. Erzurum’da ilk olarak 1882 yılında gizli “*Silahlılar Cemiyeti*”ni kurmuşlardır. 1890 yılında komitacılar arasında silah aranması ve Ermeni Sanasaryan Mektebi’ne siyah bayrak asılması üzerine, vilayette kargaşa ortamı hâsıl olmuş ve bu menfi durum Ermeni tahrikleri nedeniyle birbirini izlemiştir. Vilayet Ermeni komitelerinin en mühim merkezi olmuştur¹⁰. Yaşanan menfi olaylar neticesinde, Ermenilerin dolaşımıyla ilgili özellikle İstanbul ve Rusya sınırına ilişkin kısıtlamalar 1900’lü yılların başında da devam etmiştir. Bununla birlikte Kafkasya’daki komitacıların etkin faaliyet gösterdiklerine dair istihbari bilgi alınmıştır. Komitacıların çeşitli teşebbüsleriyle ilgili olarak 1901 yılı şubat ayında, Erzurum’un 7-8 mil doğusundaki Tsetaouk köyünde¹¹ bazı kişiler tutuklanmıştır. Bu tarz küçük çaplı olaylar dışında Ermeni ajitatörler faaliyetlerine en uygun malzemeyi ve zemini Muş civarında bulmuşlardır. Bölgede dolaşan çetelerin sayıları, çetecilerin cüretlerini arttırmıştır. Bu kişilerin önde gelenleri Havadorik köyü yakınlarında dört Kürt’ü vurmuş, olaylar sonucunda birkaç kişi hapse atılmıştır. Hadisenin yaşandığı sırada, Sushan-medg adlı küçük bir köy

7 Cevdet Küçük, “Erzurum”, s. 324.

8 Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2008, s. 309.

9 Cevdet Küçük, “Erzurum”, s. 324.

10 Halil İnalçık, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 356.

11 İngiliz konsolosluk raporlarının birçoğunda olduğu gibi bu çalışmada kullanılan raporlarda da yer adları ve de diğer bazı özel isimler İngilizce ses yapısını uygun olarak yazılmıştır. Bu nedenle bazı yerleşim yerlerinin o günkü ve güncel yer adlarının tespiti noktasında güçlükler yaşanmıştır. Yer adlarının tespiti için çalışmalar yapılırsa da Tsetaouk ve Sushan-medg gibi köylerin o günkü adlarına ulaşamamıştır. Bundan dolayı ilgili köy adları İngiliz konsolosluk raporlarında geçtiği şekilde verilmiştir.

kısmen yakılmıştır¹². Konsolos Lamp¹³, bölgede dolaşan komitacıların sayısının seksen kişiye kadar çıktığını, yetkililerin provokatörlerin izinde olduklarını İngiliz büyükelçiliğine bildirmiş ve komitacıların faaliyetleriyle ilgili olarak “*Fikirleri, eminim ki 1894-95’in korkunç olaylarından ders alamayacak kadar cahil veya çaresiz Ermenilerin belirli bir kesimi arasında yeniden zemin kazanıyor.*” ifadelerine yer vermiştir. Bay Lamp, yetkililerin iz sürerken ayırım gözetmeden taciz edici yöntemler kullandıklarını belirtmiş, bu tutumun tarafsız Ermeni köylüleri, komitacılarla birlikte hareket etmeye veya Sason dağlarına kaçmaya zorlayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca söz konusu bölgeden bilgi alamadığını bildiren Bay Lamp, Sason’daki durumun yeni bir huzursuzluk doğuracağına emin olduğunu belirtmiş, gönderilerinde 2. Sason İsyanı’nın işaretlerini vermiştir¹⁴.

Yaşanan menfi hadiseler nedeniyle ortaya atılan küçük bir şayia gerek Müslümanlar gerek gayrimüslimler arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Bu tür bir örnek 1902 yılının hemen başında yaşanmıştır. İlgili tarihte Erzurum’daki Ermeniler, Müslümanların kendilerini öldürecekleri yönünde duyum almışlardır. Bu yönlü bir şayanın neden yayıldığı bilinmediğinden, yeni Vali Nazım Bey, heyecana sebebiyet veren durumu derhal araştırmıştır¹⁵. Ramazan ayının son günlerine denk gelen bu olayın arkasında, Haşiloğlu adında bir şeyhin olduğu anlaşılmıştır. Haşiloğlu’nun etrafındaki insanlara kâfirleri öldürmenin caiz olduğunu vaaz ettiği iddia edilmiştir¹⁶. Vali, Ermeni ileri gelenlerin de aracılığıyla sükûneti tesis etmiştir¹⁷. Şubat ayında sınırı geçen Ermenilerle ilgili bir takım yazışmalar ele geçirilmiştir. Ardından bazı kişiler sorgulanmıştır. Neticede üç kişi komitacı oldukları şüphesiyle tutuklanmıştır. Vali Nazım Bey, attığı hızlı adımlarla olayların daha büyük sorunlara dönüşmelerini engellemiştir¹⁸.

Basında çıkan haberler de pek tabii bölge insanını, Müslim-gayrimüslim ilişkilerini etkilemiştir. Avrupa basınında, Sultan II. Abdülhamid ve Ermeni patriği arasında sultanın 1902 yılı tahta çıkış yıldönümü merasiminde (cülus-u hümayun) bir görüşmenin

12 *The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 424/202, No. 17/1, Erzurum’a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.*

13 Osmanlı ülkesine ilk olarak 1879 yılında dil eğitimi almak için gelen Harry Harling Lamp, uzun yıllar bu topraklarda yaşamış, birçok vilayette çeşitli görevler üstlenmiştir. 22 Temmuz 1899’da Erzurum, Harput, Diyarbakır, Muş ve Van Paşalıklarını kapsayan bölgeye konsolos olarak atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1904*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, London, Seventy-seventh Publication, s. 165.

14 *TNA, FO, 424/202, No. 17/1, Erzurum’a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.*

15 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 643/1, Lef: 3, 15 Kanun-ı Sani 1317/28 Ocak 1902.*

16 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

17 *BOA, A.MKT.MHM, 643/1, Lef: 3, 15 Kanun-ı Sani 1317/28 Ocak 1902.*

18 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

yapıldığı, görüşmede Ermenilerin devlet içindeki hareketlerine ilişkin kısıtlamaların kaldırılacağına konuşulduğu belirtilmiştir. Ermeniler arasında derhal olumlu bir atmosferin oluşmasına sebebiyet veren haber, kısa süre içinde Kafkaslardaki Ermenilere ulaşmıştır. 6-7 Eylül 1902'de çoğu Muş ve Hınıs yerlisi olan yaklaşık 200-300 Ermeni işçi, evlerine dönmek için pasaport talep etmek üzere Kars'taki Osmanlı konsolosluğuna akın etmişlerdir. Konsolosluk görevlileri ise bu yönlü bir emir almadıklarını, konuyla ilgili herhangi bir işlem yapmayacaklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Ermeniler, sınırı geçmek için toplu olarak hareket edeceklerini bildirmişlerdir. O sırada bölgede bulunun İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp¹⁹, Kars kamuoyunun oldukça hareketli, heyecanlı bulunduğunu, iki ila üç bin Ermeni'nin her türlü tehlikeye karşın sınırı geçmeye hazırlanmış olduklarını belirtmiştir. Ancak verilen ihtiyatlı tavsiyeler neticesinde Ermeniler, toplu halde sınırı geçme girişiminde bulunmamışlardır. Bazı Ermeniler ferdi olarak sınırı geçme teşebbüsünde bulunmuşlarsa da Hasankale'de hapsedilmişlerdir. Bazıları Kars'a geri dönmüş, bazı gruplar ise sınırın yakınındaki farklı noktalarda gelişmeleri takip etmek üzere beklemişlerdir²⁰. Konsolos Lamp, bölgedeki Ermenilerin yurtdışındaki arkadaşlarının yanlış faaliyetleri yüzünden acı çektiklerini, Ermeniler için yapılacak en iyi hizmetin ajitasyonu azaltmak ve diğer ülkelerdeki Ermeni destekleyicilerin tüm dikkatleri Ermeni huzursuzluklarına çekmelerini önlemek ve buna ikna etmek olduğunu belirtmiştir²¹.

1903 yılı yaz aylarında Rumeli topraklarında yaşanan huzursuzluklar ve Makedonya'da vuku bulan ayaklanma göz önüne alındığında, aynı dönem Erzurum vilayetinde sükûnetin hâkim olduğu anlaşılmaktadır²². Sason'da ise 1904 yılı isyanı öncesine denk gelen dönemde, halk arasında karışıklık çıkacağı yönündeki söylentiler ve beklenti paniğe neden olmuştur. İngiliz Konsolos Charles S. Hampson²³, bölgedeki Müslüman ve Hristiyanların 1895 yılında yaşanan huzursuzlukların temelini 1894 Sason İsyanı ile atıldığına inandıklarını ve bu olayların yeniden yaşanacağı korkusunun paniğe, dönem dönem de fanatizme kaçan olayların yaşanmasına sebebiyet verdiğini

19 İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp'ın Avrupa'dan dönen ailesini getirmek üzere bölgeye gittiği bilinmektedir. Bkz. *BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 578/47, 1 Eylül 1318/14 Eylül 1902.

20 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

21 *TNA, FO*, 424/203, No. 120/1, Konsolos Lamb'den Mr de Bunsen'e, 12 Ağustos 1902, s. 122-123.

22 *TNA, FO*, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

23 Charles Seymour Hampson, 2 Kasım-30 Aralık 1890 ve 8 Ocak 1891-9 Haziran 1892 tarihlerinde İngiltere'nin Erzurum vekil konsolosluğunu yapmıştır. Ardından Sofya, Bitlis, Manastır, Üsküp, İzmir, Somali Zeyla'da çeşitli görevler üstlenmiştir. Ardından tekrar Erzurum'a dönmüş, 25 Mayıs-1 Kasım 1903 tarihleri arasında İngiltere'nin Erzurum vekil konsolosluğunu üstlenmiştir. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighty Publication, London, p. 139.

belirtmiştir. Aynı tarih itibarıyla Sason dağları Ermeni komitacılar ile dolmuştur. Hatta Bay Hampson, askerî yetkililerin göçebe Kürtlerin yardımıyla Ermenilere karşı askerî operasyon düzenleme planlarının, büyükelçilerce durdurulduğunu yazmıştır. Bu süreçte isyan hazırlığı için Ermeni çeteler Rusya sınırından geçmiş, bir kısmı Sason'a ulaşmış, bir kısmı ise sınır dışı edilmiştir. Bay Hampson, Rus makamlarının komitacıların Osmanlı topraklarına girmelerini engellemek için hemen hemen hiç gayret göstermediklerini belirtmiş²⁴, Muş Kumandanı Salih Paşa'nın da Kürtlerin dağları terk etmesinin hemen ardından Ermeni Komitacılara saldırması yönünde emir aldığını, hatta bu bilgileri resmî kaynaklardan öğrendiğini iddia etmiştir²⁵. Bu istihbaratı alan İngiliz Büyükelçi O'Connor, raporun gerçekliği konusunda tahkikat yaptırmıştır. Harbiye nazırı, Muş kumandanının Ermeni komitacılara saldırma için emir almadığını, sadece bu kişilerin Türk topraklarına girmesini önlemek için uygun önlemleri aldığını belirtmiştir. Ancak nazır, bu kişilerin sınırı genellikle iyi silahlanmış olarak geçtiklerini bu nedenle de askerî birliklerin onları zorla geri püskürtmek zorunda kalabileceklerini ifade etmiştir. O'Connor da meseleyle ilgili İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda, "*Yalnızca devrimcilere yönelik olduğu ve barışçıl vatandaşların can ve mallarını tehlikeye atılmasına izin verilmediği sürece, bu tür operasyonlara itiraz edemem*" ifadelerine yer vermiştir²⁶.

30 Eylül 1903 gecesi, iyi silahlanmış 60'ı atlı 80 kadar Ermeni, Kars yolunun güneyindeki sınırı geçerek Rusya'dan Pasinler'e geçmiş ve sınırdan yaklaşık üç saat uzaklıkta olduğu belirtildiği Tahirhoca (Tayhoca/Taihoja) köyüne ulaşmışlardır. Bölgedeki Müslüman köylüler, 40 kadar askerden oluşan bir müfreze gelene kadar grupla çarpışmıştır. 1 Ekim'de Rus hududu yakınlarında Ermeni komitacıları ile Türk birlikleri arasında ciddi bir çatışma meydana gelmiştir. Ermenilerden yaklaşık 35 kişi ölmüştür. Askerler kademeli olarak takviye edilmişlerdir. Olay gecesi komitacılar dağılmış, yaklaşık 15 kişilik küçük bir grup, Yüzveren köyüne çekilmiş ve bir ahıra sığınmışlardır. Karşılarında, devriye gezen birlikler ve yardıma gelenlerle birlikte yaklaşık 100 kişi bulmuşlardır. Ermenilerle çatışma bir gün sürmüş, sonunda Ermeniler dağılmış, çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Askerî birlikler de geride ölü ve çok sayıda yaralı bırakmıştır. Yağan şiddetli yağmur askerleri sığınmaya zorlamış, sağ kalan Ermeniler bu durumdan istifade ederek geri çekilmiş ve sınırı geçmişlerdir²⁷. Olaya dair haberler

24 TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

25 TNA, FO, 424/205, No. 123/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 18 Eylül 1903, s. 145-146.

26 TNA, FO, 424/205, No. 123, Sir N. O'Connor'dan Landsdowne Markisine, 2 Ekim 1903, s. 145-148.

27 TNA, FO, 195/2147, No. 35, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 3 Ekim 1903, s. 286-388; TNA, FO, 424/205, No. 137/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 3 Ekim 1903, s. 168; TNA, FO, 424/205, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Connor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

akşam saatlerinde Erzurum'a ulaşmıştır. Bir kısım Ermeni, iletişimi sekteye uğratmak, Hasankale'nin en yakın istasyon olması sağlamak için telgraf tellerini kesmişlerdir. Vali asayişini temin etmek üzere Ahmed Abuk Paşa'nın²⁸ komutasında iki piyade bölüğü ve küçük bir süvari müfrezesini bölgeye göndermiştir. Yaşanan olay, Erzurum'da büyük bir endişe yaratmıştır. Bay Hampson, bu olay neticesinde bölgedeki Ermenilerle ilgili "Ermeniler, devrimcilere sempati duyduklarından şüphelenileceğinden ve Müslümanların kendilerine saldırmak için bahane bulacağından korktukları için panik içindeler" ifadelerine yer vermiştir. Ancak Vali Nazım Bey, gerekli tüm önlemleri almış, kısa süre içinde güven ortamını yeniden tesis etmiştir²⁹.

Çatışmadan hemen bir gün sonra 2 Ekim'de, 50 kişilik grup, Rusya'dan Pasinler'e geçmiştir. Yüzveren'in yaklaşık bir saat doğusundaki Komazor köyünde, yeni bir çatışma meydana gelmiştir. Çatışma gün boyunca devam etmiştir. Sonunda komitacılar dağılmıştır³⁰. 4 Ekim günü üçüncü bir grup, güneydoğu istikametinde Eleşkirt'e geçmeye çalışmış; ancak gece askerî birliklerce geri püskürtülmüşlerdir. Rus birliklerinin sınırı tekrar geçenlerin büyük bir kısmını ele geçirdiği ileri sürülmüştür. Vali Nazım Bey, Osmanlı birlikleri ile Ermeni komitacılar arasında çıkan çatışmada birliklerin kayıplarının yaklaşık 40, komitacıların kayıplarının 60'ın üzerinde olduğu belirtmiştir. Gelebilecek saldırılara karşı gerekli tüm önlemler alınmış, ek atlı polisler ile önemli miktarda mühimmat sınıra gönderilmiştir. Biri Hınıs'tan diğeri Dersim'den iki tabur piyade tedbir amaçlı Erzurum'a çağrılmıştır³¹. Hamidiye Alayları'ndan on süvari taburu, sınır boyunca ve Aras bölgesindeki yaklaşık on köye yerleştirilmiştir³². Bu olaylar neticesinde komitacılar, Osmanlı Ermenilerden kendilerine yardım gelmeyeceğini anlamışlar, öte yandan hükümet ve Müslüman ahali, Erzurum'daki Ermenilerin sadakatine dair kanıtlar elde etmişlerdir. Olaylar sırasında halkın genelin sükûnet içinde kalması güven

28 İngiliz Konsolos Shipley, Ahmed Abuk Paşa ile ilgili bir raporunda, "Ermenilerin durumunda, Kürtlerin davranışlarında ve Pasinler Ovası'nın sükûnetinde ne gibi bir gelişme varsa, onun sayesinde. Açık fikirli, adil ve çok çalışkandır. Hem Türklerin hem de Hıristiyanların kendisine tapıtığını ve Kürtlerin ondan çok korktuğunu söylemek abartı olmaz. Ancak çok engellenmektedir... Öte yandan itiraf etmek gerekir ki, kendisine sık sık söylendiği üzere Ahmed Paşa çok hızlı hareket etmektedir. Burada lüzumsuz enerji, tahammülsüzlük ve sabırsızlık olarak görülen şeylerin bir kısmına bulaşmıştır, "yavaş" olmayı unuttuğu; Mareşal'e (Zeki Paşa) ve Vali'ye (Nazım Bey) muhalefetine çok ileri gitmesinden korkulmaktadır. Çerkes olmasına rağmen kendi yıkımına neden olabilir." ifadelerine yer vermiştir. Bkz. *TNA, FO, 195/2173*, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

29 *TNA, FO, 195/2147*, No. 35, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 3 Ekim 1903, s. 286-388; *TNA, FO, 424/205*, No. 137/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 3 Ekim 1903, s. 168; *TNA, FO, 424/205*, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

30 *TNA, FO, 424/205*, No. 137/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 6 Ekim 1903, s. 168-169.

31 *TNA, FO, 424/205*, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

32 *TNA, FO, 424/205*, No. 159/1, Vekil Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 4 Kasım 1903, s. 187; *TNA, FO, 424/205*, No. 159, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 17 Kasım 1903, s. 187.

verici ortamın hemen tesis edilmesini sağlamıştır³³. Bay Hampson, operasyonlarda Abuk Ahmet Paşa'nın takdire şayan tutumu ve sıkı emirleri sayesinde askerî birliklerin yağma ve aşırılıkta bulunmadıklarını belirtmiş, komitacıların ise Sason'a kaçtıkları yahut köylerde saklandıklarına dair duyumlar aldığını bildirmiştir³⁴. Kendisine ulaşan bilgiye göre 5.000 ila 6.000 kişi arasında olan Sason'daki komitacılar, son zamanlarda sayıca artmış ve güç olarak büyük bir kazanım elde etmişlerdir. Ayrıca komitacıların tamamının iyi silahlanmış, talimli ve organize olduğunu iddia edilmiştir. Hampson yazısının devamında “*Muş Ovası'nın güneyindeki dağların tamamına hâkimdirler ve yetkileri ovadaki birçok köye ve büyük ölçüde Muş kasabasına kadar uzanır. Şefleri Andronik-Antranik³⁵, çok yetenekli bir adamdır ve itaatkârdır. Askeri teşkilat, Rus ordusunda bulunan ve subay olduğu söylenen Kafkas Ermenilerinden Toumanoff adlı bir kişinin komutasındadır. “Fedai”lerin planları ne olabilir, söylemeye dilim varmıyor; ancak bu haberler doğrusa, yakın gelecekte bu ülkede önemli bir rol oynamalarının bekleneceği kesin görünüyor.*” ifadelerine yer vermiştir³⁶. Bu teşkilatlanma ile Ermeni komitacılarının 2. Sason İsyanı'nın temellerini attıkları açıkça görülmektedir.

1903 yılı yaz aylarında Erzincan ve ahalesinde endişe verici olaylar yaşanmıştır. Bölgede iki Kürt öldürülmüş, kurbanlardan birinin cesedi bir Ermeni evinin kuyusunda bulunmuştur. Meselenin Ermeni komitacılarının işi olduğu amacın ise Kürtlerin misilleme yapmasını sağlamak ve karışıklığa yol açmak olduğu belirtilmiştir. Bu gerçekler belgelerle desteklenmiştir. Vali, bölge Ermenilerinin komitacıların yaptıklarını onayladıklarını ve onlara hiçbir şekilde yardıma bulunmayacaklarını, bu nedenle komitacıların planlarında başarılı olamayacağını bizzat Konsolos Hampson'a iletmıştır. Konsolos, valinin görüşünden dolayı memnuniyet duyduğunu, ülke dışından gelen kışkırtıcıların tutuklanıp hak ettikleri şekilde ağır muamele görmelerini umduğunu ve yetkililerin Kürtlerin misilleme yapmasını önlemek için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarına emin olduğunu büyükelçiye bildirmiştir³⁷. Erzincan'da yaşanan bu olaydan sonra bölgeden menfi haberler gelmeye devam etmiştir. Erzincan'da bulunan bir manastırın Kürtler tarafından yağmalandığı iddia edilmiştir. Ancak inceleme yapıldığında iki Kürt'ün

33 TNA, FO, 424/205, No. 146/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 9 Ekim 1903, s. 175.

34 TNA, FO, 424/205, No. 146, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 2 Ekim 1903, s. 174-176; TNA, FO, 424/205, No. 146/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 13 Ekim 1903, s. 176.

35 Antranik, 1866'da Şarki Karahisar'da doğmuş, genç yaşta Taşnak Komitesine girmiştir. Bir Türk'ü öldürdüğü için hapse atılmış, komite tarafından hapisten kaçırılmış ve ardından Batum'a geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Alay Kumandanlığı'na yükselmiştir. Yukarıda bahsi geçen dönemde ise yeni yeni ön plana çıkmaya başlamıştır. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 251.

36 TNA, FO, 424/205, No. 151/1, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 19 Ekim 1903, 181-182.

37 TNA, FO, 424/205, No. 50/1, Vekil Yardımcı Konsolos Tyrrell'dan Sir N. O'Conor, 1 Haziran 1903, s. 71.

öldürülmesinden dolayı intikam almak isteyen bir grup Kürt'ün Erzincan yakınlarında bulunan Surp Hagop Manastırı'na gidip katır ve bazı önemsiz eşyalar çaldıkları öğrenilmiştir. Bu olay sırasında kimse öldürülmemiş yahut yaralanmamıştır³⁸. Konsolos Hampson, Erzincan'da iki Kürt'ün öldürülmesiyle neticelenen olayın Rusya'daki ihtilalcilerle mektuplaşan “*bir dizi aptal genç*” Ermeni'nin tutuklanmasıyla sona erdiğini, aslında meselenin hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafından sevilmeyen, fiili kötü yönetimin yanında incelikten azade Erzincan mutasarrıfının görevden alınması için yapılan entrikaların sonucu olduğunu belirtmiştir³⁹. Bu hususta Vali Nazım Bey de Mutasarrıf Tevfik Paşa'nın iktidarının Erzincan sancağını yönetmeye yeterli olmadığını düşünmekteydi. Bu nedenle Erzincan mutasarrıflığına uygun birinin atanmasını talep etmiş ve ardından Erzincan mutasarrıflığına, Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Arif Paşa tayin edilmiştir⁴⁰.

1903 yılında olduğu gibi, 1904 yılının hemen başlarında Sason'dan endişe verici haberler gelmeye başlamıştır. İngiltere'nin Bitlis Yardımcı Konsolosu Walter John Heathcote, karlar erir erimez yani Mayıs ayının ortalarına doğru birliklerin, Sason'daki komitacılara saldıracığına dair güvenilir bir kaynaktan bilgi aldığını bildirmiştir. Ancak İstanbul'dan kesin emir gelmedikçe 4. Ordu Komutanı Mareşal Zeki Paşa'nın Sason'daki “*eşek arısı yuvasına*” parmağını sokmayacağını, konumunu, itibarını ve hayatını riske atmayacağını belirtmiştir⁴¹. Bu haberler üzerine İngiliz Büyükelçi O'Conor derhâl Sadrazam Ferid Paşa ile görüşmüştür. Sadrazam, komitacıların eylemi kaçınılmaz hale gelmedikçe müdahalenin gerçekleşmeyeceğini net bir şekilde büyükelçiye bildirmiştir. Büyükelçi mecbur kalınmadıkça, Kürt aşiretlerinin yağmalarına neden olabilecek askerî tedbirlere başvurulmamasını talep etmiştir⁴². Sadrazam Ferid Paşa, Vilâyât-ı Sitte valilerinden gelen bölgelerinin sükûnetli olduğunu bildiren bir dizi telgrafı büyükelçiye iletmiştir. Erzurum valisi, yurtdışındaki Ermeni Komitelerinin bir yıldır vilayette propagandalarını yaymak için uğraştıklarını, silah ve diğer yardım vaadiyle Ermenileri harekete geçirmek için çaba sarf ettiklerini ve bu girişimlerin Müslüman nüfusu misillemeye yöneltebileceğini bildirmiştir. 1903 yılı yaz aylarında Ermeni komitacılar Rus sınırını geçip, Erzurum vilayetine girdiklerinde alınan önlemler ile komitacılar dağıtılmış, bunları barındıran köylüler dahi herhangi bir menfi girişimle karşılaşmamışlardır. Bu

38 TNA, FO, 424/205, No. 77/1, Pro-memoriâ, 5 Ağustos 1903, s. 100; TNA, FO, 424/205, No. 77/2, Vekil Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 29 Temmuz 1903, s. 100.

39 TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

40 BOA, Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2137/160225, 28 Temmuz 1319/10 Ağustos 1903.

41 TNA, FO, 424/206, No. 13/1, Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 26 Şubat 1904, s. 17.

42 TNA, FO, 424/206, No. 13, Sir N. O'Conor'dan Lasdonwe Markisine, 9 Şubat 1904, s. 16-17.

tür çetelerin sınırı geçmelerini önlemek için sıkı tedbirler alınmıştır⁴³. 1903 yılında yetkililerin Pasinler bölgesindeki huzursuzlukları önlemek için aldıkları önlemler olumlu sonuçlar vermiştir⁴⁴. Vali, Pasinler ve Hınıs bölgelerinde devriye gezmiş ve bölgedeki aşiretleri kontrol etmek için müşirin mutabakatı ile aldığı önlemler tam bir başarı ile karşılanmıştır. Silah taşınmasını önemli ölçüde sınırlandırmıştır⁴⁵.

Erzurum Yardımcı Konsolosu A. Shipley⁴⁶, vilayetin mevcut durumuyla ilgili görüşlerini 1904 yılı mart ayında Vali Nazım Bey ile yaptığı görüşmede kendisine iletmıştır. Aslında bu görüşler, son üç ay içerisinde konsolosun valiye ilettiklerinin bir özeti niteliğindedir. Bay Shipley, vilayette işlerinin kötüye gittiğini, vilayet yönetiminin oldukça kötü olduğunu, iyi miktarlarda rüşvet verilmeden hiçbir işin yapılmadığını, adaletin temin edilemediğini, polis ve jandarmadaki yolsuzluğun çok ciddi bir noktaya ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca Müslüman ahalinin bu duruma Hristiyan ahaliden daha öfkeli olduğunu, gereksiz tutuklanmaların ve Kürtlerin tutumlarının Ermeni komitacıların sayılarını hızla artırdığını ileri sürmüştür. Bay Shipley, Erzurum'un aydın ileri gelenleri hariç, özellikle asker, polis ve jandarma mensuplarının, Ermenilerin imhası için yakında Padişah'tan emir geleceğine dair büyük ve sürekli büyüyen bir beklenti içinde olduklarını ileri sürmüştür. Vali, Müslümanların Ermenilerin imhası için emir bekledikleri yönündeki ifadelerinin abartıdan ibaret olduğunu kendisine ifade etmiştir⁴⁷. Dönem itibarıyla bölgedeki Müslümanların harekete geçmesine sebebiyet verecek olaylar yaşanmaya devam etmiştir. Erzurum vilayetinin merkezinde 27 Mayıs Cuma günü bazı Ermenilerin, Hz. Muhammed'in anısına büyük bir hakarete bulduklarına dair bir söylenti yayılmıştır. Bu haber üzerine vali hemen tahkikat yaptırmıştır⁴⁸. Tahkikat neticesinde, Mıgırdiç adlı kunduracı ile biraderinin imal ettikleri potinlerin altına “Ya

43 *TNA, FO, 424/206, No. 29, Sir N. O'Conor'dan Lasdonwe Markisi'ne, 22 Mart 1904, s. 26-28.* Sason'da vuku bulan ikinci isyanın temellerini çok önceye götürebilmekle beraber, isyanın son merhalesinin 1903 yılının sonlarında Antranik önderliğinde komitacıların bölgeye yayılan faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz. 13 Nisan 1904'de isyancılar üzerine askerî birlikler gönderilmiştir. İsyancılar fazla tutunamamışlarsa da çarpışmalar, ağustos ayına kadar devam etmiştir. Ardından isyanın lideri Antranik, Kafkasya'ya kaçmıştır. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 522-524; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s. 252.

44 *TNA, FO, 424/205, No. 50, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisine, 16 Haziran 1903, s. 70-71; TNA, FO, 424/205, No. 50/1, Vekil Yardımcı Konsolos Tyrrell'dan Sir N. O'Conor, 1 Haziran 1903, s. 71; BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mütferrik (DH.TKM.M), 145/48, 3 Mayıs 1319/16 Mayıs 1903.*

45 *TNA, FO, 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.*

46 Selanik, Üsküp, Diyarbakır gibi çeşitli bölgelerde konsolosluk yapan Avalon Shipley, 2 Kasım 1903'te İngiltere'nin Vekil Konsolosu olarak Erzurum'a atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1906*, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-ninth Publication, London, p. 351.

47 *TNA, FO, 424/206, No. 29, Sir N. O'Conor'a Konsolos Vekili Shipley'e, 16 Ocak 1904, s. 27-28.*

48 *TNA, FO, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley'den Sir N. O'Conor'a, 4 Haziran 1904, s. 81.*

Muhammed” ismiyle mühür vurdukları tespit edilmiştir⁴⁹. Bu durum Müslümanları çileden çıkarmıştır⁵⁰. Kunduracılar Müslüman ahalinin heyecanına sebebiyet verdikleri için derhal tutuklanıp, adliyeye sevk edilmişlerdir⁵¹. Kunduracılar mühür bastıklarını inkâr etmemişler; ancak Osmanlıca okuyamadıkları için bu mühürü cehaletle kullandıklarını beyan etmişlerdir. Vali ise meselenin sokaklarda tartışılmasını engellemek amacıyla çok sayıda sivil polis görevlendirmiş ve sükûneti tesis etmeye çalışmıştır. İki Ermeni kunduracının, Ermeni Komitelerin emirleri doğrultusunda, kargaşa çıkarmak amacıyla hareket ettikleri iddia edilmiştir. Konsolos Shipley’de bu iddianın doğru olduğunu beyan etmiştir⁵². Bu teşebbüs, Müslüman ahaliyi galeyana getirmek maksadıyla yapıldığı için genel bir olaya sebebiyet vermemek adına kunduracıların kısa süre içinde Erzurum’dan çıkarılarak, başka bir vilayete nakilleri uygun görülmüş, gittikleri yerde yargılanmaları, ilgili kanun maddesine göre cezalandırılmalarına karar verilmiştir⁵³. Kunduracıların Musul’a gönderilmeleri yönünde talimat verilmiştir⁵⁴.

1904 yılı mayıs ayı son günlerinde çok sayıda Ermeni, yerel tahmine göre 1.500 kişi sınır boylarında yoğunlaşmıştır. Sınır karakollarını oluşturan Rusların, bunlarla baş edemeyecekleri iddia edilmiş, Hudut Komutanı Ahmet Paşa, 29 Mayıs günü Hasankale’ye gitmek için Erzurum’dan ayrılmıştır⁵⁵. 1904 yılı Haziran ayında Hudut Komutanı Ahmet Paşa ve Kuteh’teki birliklerin komutanı Halil Efendi ile Ermeni Komitacılar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bölgeyi gezen Konsolos Shipley, Rusların, komitacıların köylerde toplanmasını ve Kars’ta örgütlenmelerini çok kolay şekilde engelleyebilecek güçte iken, bunları durdurmak için ciddi bir çaba göstermediklerini ifade etmiştir⁵⁶. Çatışmalar, temmuz ayında da devam etmiş⁵⁷, çatışmalar sırasında Binbaşı Hulusi Bey ağır yaralanmış, iki gün sonrada vefat etmiştir. Bay Shipley, kunduracı olayından sonra, bu haberin de Ermeni ajanlar vasıtasıyla halk arasında hızlı bir şekilde yayıldığını, Ermeni ajanların Müslüman ahaliyi galeyana getirmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. Bu dönemde Ermeni ileri gelenlerin korkuları Ermeni cemaati tedirgin etmiştir. Zira Ermeni

49 *BOA, A.MKT.MHM*, 643/28, 17 Mayıs 1320/30 Mayıs 1904; *BOA, DH.TMİK.M.173/11*, Lef: 2, 19 Mayıs 1320/1 Haziran 1904.

50 *TNA, FO*, 195/2173, No. 47, A. Shipley’den O’Conar’a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

51 *BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)*, 423/36, 24 Haziran 1320/7 Temmuz 1904.

52 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 4 Haziran 1904, s. 81.

53 *BOA, İrade Hususi (İ.HUS)*, 117/43, 16 Mayıs 1320/29 Mayıs 1904; *BOA, A.MKT.MHM.643/28*, 17 Mayıs 1320/30 Mayıs 1904.

54 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 4 Haziran 1904, s. 81.

55 *TNA, FO*, 424/206, No. 89/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 31 Mayıs 1904, s. 78.

56 *TNA, FO*, 424/206, No. 94/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 24 Haziran 1904, s. 107-109.

57 *TNA, FO*, 424/206, No. 150, Sir N. O’Conor’dan Lansdowne Markisine, 2 Ağustos 1904, s. 134; *TNA, FO*, 424/206, No. 150/1, Vekil Konsolos Shipley’den Sir N. O’Conor’a, 22 Temmuz 1904, s. 134.

“Sanasaryan” okul yöneticileri, her sene gittikleri kampa 1904 yılı yaz aylarında korkup gitmemişlerdir. Yöneticilerin çekincelerinde Sason’da yaşanan isyanın da payı olduğu düşünülmekle birlikte, bu geri adım Ermeni komitacılarca cesaret vermiştir⁵⁸.

2. Aşiretler Arası Çatışmalar, Asayiş ve Güvenlik Problemleri

Kürt Aşiretleri, gerçek yahut gerçek olduğu varsayılan müşterek bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş genellikle toprak bütünlüğü olan kendine özgü dâhili yapıya sahip sosyo-politik birimlerdir⁵⁹. Değişken, durumsal, kapalı ilişkiler ve geçişlilikler bütünü halinde varlıklarını sürdüren bu aşiretler oldukça karmaşık bir geçmişe sahiplerdir⁶⁰. Doğal çevre, kent ve devletle kurdukları ilişkiler de büyük çeşitlilik arz etmiştir⁶¹. Bu karmaşık geçmiş ve yapılanmayla birlikte aşiretler arasında devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Çatışmaların kapsamlı bir kataloğunu sunmanın zorluğuyla birlikte bu çatışmaların nedenini de belli maddeler altında sıralamak oldukça güçtür. Bu nedenle burada yalnızca aşiretler arasında çatışmalara yol açan temel etkenlerden bazılarını vermekle yetineceğiz. Aşiretler arası rekabet ve güç gösterisi, aşiretler arası mezra kavgaları ve kan davaları, merkezi gücün zayıflaması, aşiretten ayrılma ve yeni mezra bulma gibi çeşitli sosyal ve ekonomik nedenler aşiretler arası çatışmalara yol açan temel etkenlerdir⁶². Bu çatışmaları aşiretler arasında yaşanan olağan çatışmalar olarak değerlendirmenin yanında Hamidiye Alayları arasında yaşanan husumetlerin belli başlıları olarak da ifade edilebilir.

Kürt aşiretleri arasında meydana gelen olağan çatışmalar, kış aylarında kısmi sükûnet evresine girmektedir. Ancak 1902 yılı kışında aşiretler arasında sular durulmamış, çatışmalar tüm hızıyla devam etmiş, bu süreçte pek çok çatışma yaşanmıştır. Bunlardan biri, Hamidiye Alayları’nın 34 ve 35. alaylarını oluşturan Zirkanlı/Ziriki Aşireti’nin iki alayı arasında yaşanmıştır. İki alay arasındaki rekabet, 1899 yazında bir dizi çatışmaya yol açmıştır. Çatışmalar sırasında 34. Alay’ın aşiret komutanı Mustafa Bey öldürülmüştür. 35. Alay Kaymakamı Kulihan Bey, iki yıl kadar Erzurum’da hapsedilmiş, ardından serbest bırakılmıştır. Konsolos Lamp, iki grup arasındaki husumetle ilgili olarak Mustafa Bey’in yandaşlarının Kulihan Bey’den intikam almak için uygun bir fırsat

58 TNA, FO, 195/2173, No. 47, A. Shipley’den O’Conar’a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

59 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 82.

60 Suavi Aydın-Erdal Çiftçi, *Fihristü'l Aşâir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 16.

61 Martin Van Bruinessen, “Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri”, *Aktör, Müttefik, Şaki Kürt Aşiretleri*, der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 13.

62 Yunus Şahin, “Aşiretler Arası Çatışma ve Yağmalama Kültürü: Rişvan Aşireti Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 2018, s. 359.

beklediklerini belirtmiştir⁶³. Zirkanlı Aşireti'ne mensup 34. ve 35. Hamidiye alayları arasındaki kan davası, 1902 yılı şubat ayının sonlarına doğru yeni bir çatışmanın yaşanmasına sebebiyet vermiştir⁶⁴. Aynı yılın mayıs ayında Zirkanlı Aşireti'nden 34. Alay, Pasinler'e geçerek Kaskanlı'ya baskın yapmış, 61. Alay Binbaşısı Budakoğlu Osman Ağa'nın iki yüz baş sığırını çalmışlardır. Baskın sırasında Osman Ağa'nın üç adamı öldürülmüş ve üç adamı yaralanmıştır. Bu süreçte Hasenanlı Aşireti'nden olan 27. ve 28. alaylar arasında da çatışmalar devam etmiş, geçici de olsa kısmi barış sağlanmıştır⁶⁵. Aynı yılın haziran ayında, Jandarma Komutanı Ahmed Paşa, Kozlıcan haydutlarının tahribatından ciddi şekilde zarar gören Kiğı'ya büyük bir kuvvetle gitmiştir. Bölgede incelemeler yaptıktan sonra Erzurum'a geri dönmüştür⁶⁶. Muş Kumandan Vekili Salih Paşa, Erzurum, Bitlis ve Muş sancağında asayişin berkemal olduğunu bildirmiştir⁶⁷. Yılın sonlarına doğru Bayezid yolunun güvensizliği had safhaya çıkmış ve değerli mal kervanları, hükümet koruması olmadan bölgeden geçmekte tereddüt etmişlerdir. Alaylar arasındaki çatışmalar devam etmiş, 62. Hamidiye Alayı Kaymakamı Ağa Bey, kendi alayından Hasan Han (Şadilli) ve Hamidiye Alayı mensubu olmayan Gordika'dan aldığı üç yüz kişilik bir grupla 61. Alay Kaymakamı Reşid Bey'e ait dört küçük köyü yağmalamış, Reşid Bey'in iki-üç adamını öldürmüştür. Konuyla ilgili Lamp, "*Hükümetin eylemi, her zamanki gibi, zarar gören tarafın saldırganlardan intikamını almasını önleme çabasıyla sınırlı kalmıştır.*" ifadelerine yer vermiştir⁶⁸. Bölgeden alınan yağma, baskın ve aşiretler arası husumete yönelik haberler üzerine İngiliz Büyükelçisi N.R. O'Conor, Erzurum Genel Konsolosu Lamp'den konsolosluk bölgesindeki Kürt aşiretleriyle ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlamasını istemiştir. Bay Lamp hazırladığı raporunda bölgedeki en etkili üç aşiret olan Hayderanlı, Celali ve Hasenanlı aşiretlerine ait ayrıntılı bilgilere yer vermiştir⁶⁹.

63 TNA, FO, 424/203, No. 11, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 20 Ocak 1902, s. 12-15.

64 TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.

65 Erzurum ve çevresinde vuku bulan cinayetlerin mühim bir kısmı hayvan gaspı meselesinden kaynaklanmıştır. Bkz. BOA, DH.MKT, 594/59, 29 Eylül 1318/12 Ekim 1902.

66 TNA, FO, 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160. Erzurum'da bulunan jandarma kışlasının görünüşü için bkz. Ek 1.

67 BOA, Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 230/142, 20 Mayıs 1318/2 Haziran 1902.

68 TNA, FO, 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317.

69 TNA, FO, 424/203, No. 11/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 21 Aralık 1901, s. 12-13.

Aşiret İsmi	Aile Sayısı	İkamet Eftiklileri Bölge	Göçebe ya da yerleşik	Mezhep	Hamidiye Alay Numarası	Alay Komutanı	Diğer Reisler
Hayderanlı Aşireti'nin Alt Bölümleri⁷⁰							
Ademanlı	500	Gavur ve Ala Dağ	Göçebe	Sünni	9.	Mehmed Bey	
					10.	Mustafa Bey	
					11.	Hüseyin Bey	
Başmanlı	300	Gavur ve Ala Dağ	Göçebe	Sünni	12.		Muhammed Ağa
Zarova	800	Diyadin ve Tuji Yaylası	Göçebe	Sünni	14.		Mirza Ağa
Dersimli⁷¹							
Arel ve Salan	200	Kozlitchan/ Kuzucan (?)	Yerleşik	Kızılbaş			Yusuf Ağa
Çerikanlı	500						Haydar Ağa
Şahkenideresi (?)	300						Halil Ağa
Celali⁷²	2.000	Bayezid Sancağı	Göçebe	Sünni	37.	Şeyh Salih Bey	Ahmed Ağa
					38.	İbrahim Bey	
Cemadanlı/ Cemedanlı⁷³	300	Eleşkirt	Göçebe	Sünni. Bazı Yezidilerde dâhildir	8.	Mehmed Bey	Maksud Ağa Zade ve Hüseyin Ağa
Cibranlı							

70 Tüm kuzey aşiretlerinin en güçlüsü, 5.000'den fazla çadırı olan Hayderanlılar, Van vilayetinde ikamet etmektedirler. Ancak bazı alt birimleri Bayezid sancağına yayılmıştır ve Hamidiye'ye sağladığı on iki alaydan beşinin alay merkezleri Erzurum'da bulunmaktadır. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

71 Dersim, Harput Vilayetinin bir sancağıdır. Ancak bahsi geçen aşiretler, Erzincan sancağının Kozlitchan/Kuzucan kazasında ikamet etmişlerdir. Haydar Bey, oldukça geniş bir nüfuzla sahiptir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

72 Çok güçlü bir aşiret olan Celalilerin önemli bir kesimi İran topraklarında ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

73 Cemedanlı Aşireti'nin başka bir kesimi (200 aile) Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO*, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.

Barazlı	150	Varto ve Bingöl Dağı	Yarı Göçebe	Sünni			İbo, Mehmed ve Derviş ağalar ve Mehmed Efendi
Bilikli	200				31.	Ahmet Ağa	
Mamanlı	50				32.	Selim Bey	
Mamekanlı	500				33.	Ahmed Fenni Bey	
Seyidanlı	120						
Cunanlı	370	Kiğı Kazası ⁷⁴	Yarı Göçebe	Sünni			Bazoğlu Amo
Maksudanlı	400				36.	Halid Bey	
Halilhanlı	300						
Kara Papak Saraylı ⁷⁵	750	Antab Kazası	Yarı-göçebe	Şii	6.	Han Baba Bey	
					7.		
Kerasourli		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			
Kiazili		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			
Şadilli		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Sünni			Yazıcı-oğlular İsmail, Süleyman, Said, Reşid ve Ahmed beyler
Partikan		Kiğı Kazası	Yarı-göçebe	Kızılbaş			
Khormaklı		Kiğı Kazası	Yerleşik				
Kaskanlı ⁷⁶	700	Pasinler	Yarı-göçebe		61.	Reşid Bey	

74 Ünlü şakilerdir. Şaki Derviş Tanas, 36. Alay Kaymakam Halid Bey'in hizmetkârıdır. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.*

75 Terek'ten gelen muhacirlerdir. Kafkasya'da 27.000 Kara-Papak bulunmaktadır. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14.*

76 Kaskanlıların 750 kadar ailesi Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.*

Pisyanlı	200	Tercan Kazası	Yerleşik	Kızılbaş			Kasım oğlu Abdurrahman
Sipiki/Sibkanlı/ Sipki	800	Antab	Yerleşik ve Yarı-göçebe	Sünni	1.	Hüseyin Bey	Şemdin ağazade Hüseyin Ağa
					2.	---	Ali Toroun Beyzade Hüseyin Ağa
					3.	Hasan Bey	Hacı Yusuf- zade Mehmed Paşa
Sivganlı	300	Pasin	Yerleşik ve Yarı- göçebe	Sünni			
Zilanlı ⁷⁷	1.500	Eleşkirt ve Pasin	Yarı- göçebe	Sünni	4.	Selim Paşa	Eyüp Paşa (Her ikisi için)
					5.	Hüseyin Bey	
Zimnikli		Kığı Kazası	Yerleşik	Sünni			İskender, İsmail ve Hacı Mahmud
Ziriki/Zirkanlı ⁷⁸	600	Tekman ve Hınıs	Yerleşik	Sünni	34.		
					35.	Guli/Kuli Han Bey	
Hasenanlı	1.500	Malazgirt	Yerleşik	Sünni	26.	İsmail Bey	
					27.	Fetullah Bey	Rıza Bey
					28.	Mahmud Emin B.	
					29.	Tacdettin B.	
					30.	Ayaz Bey	

Tablo 1: Konsolos Lamp'ın Kürt Aşiretleriyle ilgili hazırladığı tablo⁷⁹

77 Zilanlıların 400 kadar ailesi Rusya'da ikamet etmektedir. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.*

78 34. Alay Kaymakamı Mustafa Bey'dir. 1899'da Guli Han'ın adamları tarafından öldürülmüştür. Bkz. *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 15.*

79 *TNA, FO, 424/203, No. 11/2, Erzurum Vilayetinde Önemli Kürt Aşiretlerinin Listesi, 31 Aralık 1901, s. 14-15.* Ayrıca Dr. Jelle Verheij'in İngiliz Konsolosluk raporlarını temel alarak hazırladığı 19. yüzyıl aşiret indeksi için bkz. "Tribes Index", *Jelle Verheij, Historian* (Çevirimiçi), <https://www.jelleverheij.net/research-tools/tribes-index/index.html>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

Haydaran Aşireti ile Celali Aşireti arasında yıllara dayanan husumet, İran sınırı boyunca yer alan otlaklarla ilgiliydi. Yukarıda bahsi geçen aşiretlerin neredeyse tamamı, komşularıyla veya kendi aralarında sık sık küçük çaplı mücadelelere girişmişlerdir. Kan davalarının genel olarak, kişisel kıskançlık yahut ağalar arasındaki diğer özel çekişmelerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Konsolos Lamp, husumetin asıl nedeninin taraf larca bilindiğini, Osmanlı makamlarının dahi bazı özel durumlar hariç bu tür husumetlerle ilgilenmediğini belirtmiştir. Ağırlıklı olarak Bitlis vilayetinin Malazgirt kazasında yerleşik olan Hasenanlılar, tüm bu aşiretlerin en çalkantılı ve kavgacı olanı olarak lanse edilmiştir. Sofi Han ve soyundan gelenler ile yine Hasenanlı başka bir grup arasında otuz yılı aşkın süre kan davası devam etmiştir. Hasenanlı Aşireti'nin büyük bir bölümü at meselesi yüzünden Vartolu Cibranlılarla mücadeleye girişmiş ve bu mücadelede on dokuz kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı yıl Acemoğlu ailesi, Sibkanlı Aşireti ile çarpışmıştır. Çarpışma sonucunda Acemoğullarından yirmi yedi, Sibkanlılardan kırk sekiz kişi hayatını kaybetmiştir⁸⁰.

Bay Lamp raporunda aşiretler arası husumetlere dair bazı diğer örneklere de yer vermiş; güney ve doğu bölgelerine seyahat eden, bölgeyi bilen kişilerin listeyi genişletebileceğini yazmıştır. Ancak diğer bölgelere kıyasla aşiretler arası husumetten en az etkilenen Erzurum vilayetinde dahi bu husumetlerin, kapsamlı bir katalogunu sunmak pek de mümkün değildir. İngiliz Büyükelçi O'Conor, Lamp'ın raporu sonrasında aşiretler arasındaki husumetin hükümeti zora soktuğunu ve bölgedeki Hristiyan sakinler için tehlike arz ettiğini İngiliz Dışişleri'ne bildirmiştir⁸¹.

Zernak (Zırnak) Köyü Hadisesi

1901 yılı ilk aylarında Hamidiye Alaylarından Cibranlı Aşireti ile Hasenanlılar arasında at meselesi yüzünden bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bu anlaşmazlık iki güçlü aşiret arasında kan davasına yol açmıştır⁸². Bu sırada Erzurum vilayetinin Hınıs kazasının Zernak/Zırnak adlı⁸³ tarafsız köyü saldırıya uğramış ve yağmalanmıştır. Bu sırada on sekiz-on dokuz kişi öldürülmüştür⁸⁴. Bu olaydan en çok zararı, on hanelik Müslüman bir aile görmüştür. Komşu aşiretlerle bağlantısı olmayan Çapakçur bölgesinden göç eden bu ailenin yedi erkek kardeşinden altısı, amcaları ve bir oğlu, hizmetçileri ve çocukları öldürülmüştür. Saldırganlar, meskenleri büyük saman yığınlarıyla çevrelemiş ardından

80 TNA, FO, 424/203, No. 11/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 21 Aralık 1901, s. 12-13.

81 TNA, FO, 424/203, No. 11, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 20 Ocak 1902, s. 12-15.

82 TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Nisan 1901, s. 18-19.

83 BOA, DH.TMİK.M, 110/43, 23 Haziran 1317/6 Temmuz 1901.

84 TNA, FO, 424/202, No. 17/1, Erzurum'a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.

meskenleri ateşe vermişlerdir. Yedinci kardeş de meskenini savunduktan sonra kuşatma çemberini yarıp kaçmıştır. Baskını yapanlar ise 32. Hamidiye Alayı'ndan Selim Bey'in⁸⁵ liderliğindeki sayıları 400'ün üzerinde Cibranlı ve Bilikli (Bilikanlı)lerdi. Biliklilerin Reisi Abdal ve Kardeşi Hüseyin'di. Bu kişiler; inek, camız, eşek ve 2.800 koyun ve keçi ile 50 attan oluşan ailenin tüm hayvanlarını çalmış ve bazı kadınları da kaçırmıştır⁸⁶. Komşu bir mezrada ikamet eden ve baskından kurtulan Mehmed Ağa adında sekizinci erkek kardeş, suçluların cezasını çekmesi amacıyla önce Hınıs'a, sonra da Erzurum'a giderek Erzurum valisine başvuruda bulunmuştur. Erzurum valisine sunduğu dilekçeler, Hamidiye'nin genel komutasındaki Mirliya Mahmud Paşa'ya havale edilmiştir. Görüşme sırasında Mahmud Paşa'nın müştekiye “*Bir köy uğruna, Hamidiye'nin alayını feda etmesi beklenemez.*” dediği ifade edilmiştir. Kardeş Mehmed Ağa, girişimlerine devam etmiş saraya ve Hamidiye Alayları Genel Komutanı ve IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya durumu anlatan, çözüm isteyen dilekçeler göndermiştir. En son çözüm olarak Mehmed Ağa, Erzurum'daki yabancı ülke temsilcileri olan konsolosların kapısını aşındırmıştır. İlk olarak Alman Konsolosluğu'na gitmek istemiş; ancak Erzurum'da Alman Konsolosluğu olmadığı için Rus Konsolosluğu'na yönlendirilmiştir. Mehmed Ağa, Rusların kendisine yardım etmeyeceğini, çünkü Rusların amacının Osmanlı ülkesinde kargaşa çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Ardından Mehmed Ağa, itimat etmiş olacak ki İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp ile iletişime geçmiştir. Bu sırada Mehmet Ağa'nın adalet arayışları olumlu sonuç vermiş, suçluların cezalandırılması için talimatname çıkarılmıştır. 7 Nisan Pazar günü, kırk beşer ve on beşer kılıklı iki küçük düzenli süvari grubu, suçluları canlı yahut ölü olarak ele geçirme emriyle Hınıs'a Bilikli Abdal ve Hüseyin'in köylerine gitmişlerdir. Küçük olan askerî grup, Hüseyin'e ait olan mezrada Bilikli Abdal ve Hüseyin ile karşılaşır. Teslim olmaları çağrısında bulunulmuş; ancak bu çağrıya ateşle karşılık vermişlerdir. Ardından karşı ateş başlatılmış ve kardeşler at üzerinde öldürülmüşlerdir. İki kardeşin köyünden yedi yüz baş koyun çıkarılarak sağ kalan aile efradına iade edilmiştir. Konsolos Lamp, yaşanan Zernak köyü baskınında cezanın daha zayıf ve daha az etkili kesim olduğu için Biliklilere kesildiğini belirtmiştir. Selim Bey, yetkililerin Erzurum'a gelme çağrısını yerine getirmemiştir. Mahmud Paşa, 1901 yılı nisan ayında Erzurum'dan ayrılmıştır. Mehmed Ağa'nın adalet arayışı, adil bir şekilde neticelenmiştir.

Konsolos Lamp, vakanın Şarki Anadolu'nun her yerinde olup bitenlerin tipik bir örneği olduğunu ve aynı zamanda bu tür olayların şimdiye kadar yerel makamlar

85 Selim Bey, 32. Hamidiye Süvari Alayı'nın kaymakamıdır. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1315 (M. 1897), Def'a 13, Erzurum Vilâyet Matbaası, s. 276.

86 *TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp'ten Sir N. O'Connor'a, 15 Nisan 1901, s. 18-19.*

tarafından öngörülme biçimlerine de örnek teşkil ettiğini belirtmiştir. “*Suçlular ne zaman Hamidiye nişanı ile perdelense, mesele askeri makamların halletmesi gereken bir mesele haline gelir ve bu meselelere karşı tutumlarının ne olduğu, onun meşhur duygularının bir özelliği olan Mahmud Paşa’ya atfedilen ifade ile yeterince gösterilir.*” ifadelerine yer vermiştir. Yakın gelecekte Rusya ile savaşın kaçınılmaz olduğunu düşünen Mahmud Paşa, bu durumda Hamidiye süvarilerinin hizmetlerinin en yüksek askeri değere sahip olacağını varsaymaktaydı. Konsolos Lamp, bölge ve “*örgütlü eşkıya*” tabirini kullandığı Hamidiye Alaylarıyla ilgili; “*Musul ve Bağdat Paşalıklarının çoğunun çöl durumuna indirildiği gibi bölge de, aynı şekilde harap oluyor. Devletin servetinden geriye kalan az bir kısmı, sadakati ve vatanseverliği henüz kanıtlanmamış ve devlete katkıları fülân askerlik yapmakla sınırlı olan bir takım Kürt Bey’inin savurgan eline geçiyor, ihtiyaç durumunda etkinliği kadar gerekliliği de bir varsayım meselesidir.*” ifadelerine yer vermiştir. Bay Lamp, yazışmalarında, Hamidiye Alaylarının bölgeye faydadan ziyade zarar getirdiklerini defalarca vurgulamıştır⁸⁷.

Bu süreçten sonra pek tabii aşiretler arası çatışmalar devam etmiştir; ancak çalışma tarih sınırı kapsamında Erzurum özelinde büyük bir hadiseye tesadüf edilmemiştir.

3. 1901 Yılı Depremi ve Yardım Faaliyetleri

Doğu Anadolu Fay Hattı üzerinde bulunan Erzurum, tarihte birçok depreme maruz kalmıştır. Bazı sarsıntılar Erzincan, Muş ve Malatya ile birlikte tahripkâr hasarlara sebebiyet vermiştir⁸⁸. Tozlu’nun “*Yüzyılın En Büyük Depremi*” olarak adlandırdığı⁸⁹, etkilerini, sonuçlarını çok net bildiğimiz 1859 yılı depremi Erzurum’da birçok can kaybına ve de maddi hasara sebebiyet vermiştir⁹⁰. 1859 yılı depreminden 19. yüzyıl sonlarına kadar Erzurum’da şiddetli bir deprem olmazken⁹¹ 1901 yılının 8 Kasım günü sabah saatlerinde⁹², bugün 6,1 şiddetinde olduğunu öğrendiğimiz bir deprem meydana gelmiştir⁹³.

87 TNA, FO, 424/202, No. 21/1, Konsolos Lamp’ten Sir N. O’Conor’a, 15 Nisan 1901, s. 18-19. Erzurum’da bulunan süvari kıışlasının görünüşü için bkz. Ek 2.

88 Murat Küçükouğurlu, *Geçmişten Günümüze Erzurum Kalesi*, 2. Baskı, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum, 2019, s. 176.

89 Selahattin Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Doğu Anadolu’da Doğal Afetler ve Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 100.

90 BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva’ir Evrakı (A.MKT.NZD)*, 283/58, Lef: 2, 2 Zilkade 1275/3 Haziran 1859; BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 422/18488, 3 Muharrem 1276/2 Ağustos 1859; BOA, *A.MKT.MHM*, 165/28, 14 Safer 1276/12 Eylül 1859; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 15/629, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859; TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb’ten Sir N. O’Conor’a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.

91 “Tarihsel Depremler”, Afad (Çevirimiçi) <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, Erişim Tarihi: 23.10.2021.

92 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 56/130, 26 Teşrin-i Sani 1317/8 Kasım 1901.

93 “Deprem Kataloğu”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/depremkatalogu>, Erişim Tarihi: 19.10.2021.

Deprem hasara ve halk arasında paniğe neden olmuştur⁹⁴. Evleri yıkılan, hasar gören halk, dışarıda kalmak zorunda kalmıştır. Dışarıda kalan halk için çadırlar dağıtılmıştır⁹⁵. Vali Nazım Bey depremden bir hafta sonra 15 Kasım'da, 18 Müslüman ve 3 Hristiyan'ın (bir kadın ve iki çocuk) öldüğünü ve dört kişinin ağır yaralandığını bildirmiştir. 100 ev tamamen yıkılmış, 400 ev kullanılamaz hâle gelmiştir. Hükûmet daireleri, valinin özel konutu, birçok cami, Gregoryen Ermeni, Rum Ortodoks ve Latin kiliseleri, Gregoryen Kilisesi⁹⁶, Erzurum Hapishanesi zarar gören binalardan bazılarıdır⁹⁷. Deprem sonrasında halk bir hafta süreyle sokaklarda ve açık alanlarda, çadırların veya aceleyle yapılmış diğer barınaklarda kalmak zorunda kalmışlardır. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Lamp, 1859 yılında meydana gelen ve bir aydan daha fazla devam eden depremin etkilerinin halk arasında hala sürdüğünü, deprem korkusuyla insanların evlerine girmek istemediklerini belirtmiştir. Depremden hemen sonra acil gereksinimlerini karşılamak için valinin yönetimi altında dört yardım komitesi oluşturulmuştur⁹⁸. Depremden sonra altı teknik komisyon görevlendirmiştir. Teknik komisyonlar, evleri tek tek dolaşarak her bir ev için gereken harcama miktarını doğru bir şekilde belirlemeye çalışmıştır. Komisyonlar şehirle ilgili genel araştırmalarını kısa süre içinde tamamlamışlardır. Kamu binalarının yeniden hizmete açılması için yüklü miktarda paraya ihtiyaç duyulmuştur. Tek başına Ermeni Katedrali'nin yeniden ibadete açılabilmesi için en az üç bin-dört bin lira gerekmiştir⁹⁹.

Depremden sonra yaklaşık bir hafta içerisinde takribi 3.000 kişinin barınabileceği ahşap kışlalar inşa edilmiş ve yerel kereste stokları tükenmek üzere olmasına rağmen daha fazlasının yapılması için çalışılmıştır. İhtiyaç sahiplerine çay, şeker, yakıt, günlük 4 bin okka ekmek¹⁰⁰ ve yevmiye dağıtılmıştır¹⁰¹. Vali tarafından bu amaçla görevlendirilen komisyonlar, incelemelerini tamamladıktan sonra, son depremin verdiği maddi hasarın 100.000 lira üzerinde olduğu belirtmişlerdir¹⁰². Bununla birlikte Konsolos Lamp, bu miktarın büyük bir kısmının yardım kapsamına girmeyeceğini gerekli olacak miktarın tahmini 12.000 veya 13.000 lira civarında olduğunu ileri sürmüştür. Depremın artçı

94 *TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.*

95 *BOA, İ.HUS, 91/55, 31 Teşrin-i Evvel 1317/13 Kasım 1901.*

96 *TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.*

97 *BOA, Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât (DH.TMİK.S), 36/79, 5 Zilhicce 1319/15 Mart 1902; BOA, DH.TMİK.S, 39/1, Lef: 2, 2 Haziran 1318/15 Haziran 1902.*

98 *BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.*

99 *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

100 *TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.*

101 *BOA, Y.A.HUS, 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.*

102 *TNA, FO, 424/202, No. 87/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 15 Kasım 1901, s. 82-83.*

sarsıntıları aralıklarla devam etmiştir. Erzurum kazasının hemen yakınındaki dört ya da beş köyde küçük bir hasar meydana gelmiştir¹⁰³. 19 Kasım günü iki kere gece yarısı ve 20 Kasım günü bir kere akşamüzeri yeni sarsıntılar olmuştur¹⁰⁴. Deprem nedeniyle okullar tatil edilmiştir¹⁰⁵.

Sultan II. Abdülhamid, depremden sonra halkın ve askerinin istirahatinin temin edilmesi yönünde emirler vermiştir¹⁰⁶. Vali Nazım Bey, ahaliden kimsenin açıkta olmadığını, halkın çadır ve barakalara yerleştirildiklerini, çocuklarda dâhil olmak üzere muhtaç her nüfusa yevmiye, ekmek, çay, şeker ve yakıt dağıtıldığını belirtmiştir. Belli bir müddet (birkaç gün) 12.000 kişiye ekmek dağıtılmış, dükkânlar açıldıktan sonra bu sayı 8.000'e düşürülmüştür¹⁰⁷.

Deprem nedeniyle Erzurum hapishanesinde kalan mahkûmlar için kısmi af ilan edilmiş, ceza müddetlerinin üçte ikisini tamamlayan 31 kişi affedilmiştir¹⁰⁸. Vali Nazım Bey, mahkûmlara ırz, edep ve namus dairesinde hareket etmeleri, ailelerin refah ve saadetleri hususunda çalışmalarını nasihat etmiştir. Ardından mahkûmlar serbest bırakılmışlardır¹⁰⁹. Deprem nedeniyle herhangi bir probleme mahal vermemek adına hapishanede kalan mahkûmların başka hapishanelere nakledilmeleri için derhal çalışmalar başlatılarak nakiller gerçekleştirilmiştir¹¹⁰. Yaşanan deprem nedeniyle zarara uğrayan ümera ve zabıtlara iki maaş ödenmesi için defterdarlıklara bilgi verilmiştir¹¹¹. Depremden zarar gören mekânların inşaatında kullanılmak üzere tacirler tarafından Rusya ormanlarından getirilecek keresteler, altı ay müddetle gümrük resminden muaf tutulmuş¹¹², depremden zarar gören binaların yaptırılması amacıyla akardan başka tüm hane ve meskenler, 1901 yılı Kasım ayından (Teşrin-i Sani 1317) itibaren bir sene müddetle inşaat resminden muaf tutulmuştur¹¹³.

103 TNA, FO, 424/202, No. 95/1, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 22 Kasım 1901, s. 87-88.

104 BOA, Y.PRK.UM, 57/10, 7 Teşrin-i Sani 1317/20 Kasım 1901.

105 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 591/15, 29 Teşrin-i Evvel 1317/11 Kasım 1901.

106 BOA, İ.HUS, 91/55, 31 Teşrin-i Evvel 1317/13 Kasım 1901; BOA, İ.HUS, 91/61, 7 Teşrin-i Sani 1317/20 Kasım 1901.

107 BOA, Y.A.HUS, 422/31, Lef: 2, 9 Teşrin-i Sani 1317/22 Kasım 1901.

108 BOA, İ.HUS, 91/96, 8 Teşrin-i Sani 1317/21 Kasım 1901; BOA, DH.MKT, 2561/114, 13 Teşrin-i Sani 1317/26 Kasım 1901.

109 BOA, BEO, 1749/131101, Lef: 3, 8 Teşrin-i Sani 1317/21 Kasım 1901.

110 BOA, DH.TMİK.M, 113/51, Lef: 2, 29 Teşrin-i Evvel 1317/11 Kasım 1901; BOA, DH.TMİK.M, 114/8, 5 Teşrin-i Sani 1317/18 Kasım 1901; BOA, DH.TMİK.M, 114/27, 5 Teşrin-i Sani 1317/18 Kasım 1901.

111 BOA, BEO, 1745/130872, Lef: 3, 11 Teşrin-i Sani 1317/24 Kasım 1901.

112 BOA, İrade Rüşumat (İ.RSM), 15/17, Lef: 4, 6 Şubat 1317/19 Şubat 1902; BOA, BEO, 1797/134755, 9 Şubat 1317/22 Şubat 1902.

113 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1394/27, Lef: 4, 15 Zilhicce 1319/25 Mart 1902.

Depremden hemen sonra halka yardım etmek amacıyla Erzincan'da 830 lira, Trabzon'da 625 lira, Bayburt'ta 200 lira ve Erzurum'da 1.354 lira toplanmıştır (27 Kasım'a kadar). Sultan II. Abdülhamid kendisine has bütçesinden 2.500 lira vermeyi vaat etmiştir. Maliye Nezareti'nin izni ile Ziraat Bankası'ndan 1.000 lira, yine Maliye Nezareti'nin izni ile Orman Dairesi gelirlerinden 500 lira ödünç para alınmıştır. Toplam meblağ 7.009 liraya ulaşmıştır¹¹⁴.

30 Kasım gecesi, biri şiddetli olmak üzere üç-dört deprem sarsıntısı olmuştur. Yılın bu döneminde pek görülmeyen aşırı yağışlar nedeniyle meskenlerde önemli ölçüde hasar meydana gelmiştir. Aralık ayının başında evlerinde ciddi hasar olmayan Erzurum'un ileri gelenleri evlerine geri dönmüşlerdir. Kamu sağlığı noktasında ise bu tür felaketlerden sonra beklenen olumsuz vakalar yaşanmamıştır¹¹⁵. Artçı sarsıntılar, 1902 yılının ilk çeyreğinde de hissedilmiş; ancak fazla maddi hasara yol açmamıştır. Hükümet tarafından verilen veya İstanbul'da toplanan meblağlardan bağımsız olarak komşu Trabzon vilayeti, Erzurum'a yaklaşık 3.500 lira yardım yapmıştır. Ermeni din adamlarınca kiliselerin restorasyonu için kullanılmak üzere 3.000 lira para tahsis edilmiştir. Yeniden yapılanma çalışmaları 1902 yılının ilk çeyreğinde özel mülk sahipleri tarafından yapılan bireysel girişimlerle sınırlı kalmıştır¹¹⁶. Nüfus normal faaliyetlerine döndüğü için ekmek alan kişi sayısı giderek azalmıştır. Depremden hemen sonrasında 12.000 adetin üzerinde ekmek dağıtılırken aralık ayı başında dağıtılan ekmek sayısı 4.000'in altına düşmüştür¹¹⁷. Yaklaşık iki ay boyunca ekmek dağıtılmış; depremin etkilerinin azalması, sükûnetin hâkim olması nedeniyle¹¹⁸ kademeli olarak azaltılan ekmek dağıtımı, Ramazan ayının sonlarına denk gelen 9 Ocak 1902'de tamamen durdurulmuştur. Deprem sonrasında salgın hastalık vakaları görülmemiştir. Yaşanan deprem olayı dahi Erzurum vilayetinin Hicaz Demiryolu için 1.195 lira katkı yapmasına engel olmamıştır¹¹⁹.

Güçlü deprem sarsıntıları, 1902 yılının ilk yarısı boyunca hissedilmiştir. Deprem mağdurlarına Erzurum vilayetinden 3.400 ve Trabzon vilayetinden 1.500 liranın üzerinde yardım yapılmıştır. Yardım Komisyonu, yaklaşık 5.000 liralık bu toplamın, 1.160 lirasını kasım ve aralık aylarında ücretsiz gıda ve yakıt dağıtımına, 1.080 lirasını da aynı

114 Bu rakam, İstanbul'daki Merkezi Yardım Komisyonu tarafından toplanan, henüz havale edilmemiş olan meblağlardan bağımsızdı. Bkz. *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

115 *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

116 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

117 *TNA, FO, 424/202, No. 95/2, Konsolos Lamb'ten Sir N. O'Conor'a, 1 Aralık 1901, s. 88.*

118 *BOA, DH.MKT, 2578/123, 9 Kanun-i Sani 1317/22 Ocak 1902.*

119 *TNA, FO, 195/2125, No. 8, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Ocak-31 Mart 1902), 1 Nisan 1902, s. 92-97.*

dönemde geçici barınakların kurulmasına harcamıştır¹²⁰. Erzurum’da bulunan bazı ecnebler, muhtaçlara yardım etmek üzere mahalli hükümetçe teşkil edilen komisyonlara yardımda bulunmak istemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid bu talebi uygun bulmuştur¹²¹. Protestan vekiline gelen 50 ve Amerikan misyonerleri adına gelen 20 olmak üzere toplam 70 lira yerlerine ulaştırılmıştır¹²². 1902 yılının son çeyreğinde depremler yaşanmaya devam etmiştir. Kasım ayı başlarında ve 16 Aralık’tan yılsonuna kadar şiddetli depremler yaşanmıştır. Hınıs ve Kiğı’den farklı zamanlarda şiddetli olduğu bildirilen sarsıntılar da rapor edilmiştir. Bu sarsıntılar önemli maddi hasarlara sebebiyet vermese de halk arasında paniğe yol açmıştır¹²³. Depremin hafif sarsıntıları 1902 yılı boyunca devam etmiştir¹²⁴. Erzurum’daki Ermeni Kilisesi’nin deprem nedeniyle hasar gören kısımlarının aslına uygun olarak tamir edilmesi için izin istenmiştir. Tamir için gerekli olan bin iyi yüz altın patrikhane tarafından karşılanacağı bildirilmiş, şehirde kadın ve erkek olmak üzere on bin altı yüz otuz üç Ermeni’nin bulunduğu belirtilmiştir. Kilisenin tamiri için ruhsat verilmiştir¹²⁵.

4. Erzurum Vilayetinin İktisadi Durumu

Çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Erzurum, mevkiinin askerî ehemmiyeti nedeniyle tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi özelliği kazanmıştır. Ortaçağ Bizans ve İslam kaynaklarına göre Erzurum zengin, birçok milletten tüccarın bulunduğu, halı imalinin yaygın olarak yapıldığı bir kentti. 14.-15. yüzyıllarda sarsılan kent, Osmanlı hâkimiyeti döneminde yeniden ticari canlılığına kavuşmuş, İpek Yolu üzerinde bulunması önemini daha da arttırmıştır. Asya ülkelerinden getirilen ipek, deri, pirinç ve baharat gibi emtia Avrupa ülkelerine ve Osmanlı Devleti’nin batı bölgelerine Erzurum’dan satılmış, aynı zamanda Batı ülkelerinden gelen hırdavat, kumaş gibi mamul mallar da Asya ülkelerine Erzurum’dan nakledilmiştir. 18. yüzyılda tekrardan başlayan İran Savaşları Erzurum’un transit ticaretten sağladığı gelirlerin azalmasına sebebiyet vermiştir. 19. yüzyılda vilayetin değişen idari düzeni ile birlikte mali teşkilatı da değişmiş; Kars ve Ardahan gümrükleri, Erzurum Gümrüğü’ne bağlanmıştır. Tanzimat’ın

120 *TNA, FO*, 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160.

121 *BOA, BEO*, 1769/132657, 16 Kanun-ı Evvel 1317/29 Aralık 1901.

122 *BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, 272/111, 15 Ağustos 1318/28 Ağustos 1902.

123 *TNA, FO*, 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317.

124 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

125 *BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)*, 47/36, Lef: 4, 15 Eylül 1318/28 Eylül 1902. Erzurum Ermeni Kilisesi’nin krokisi için bkz. Ek 3.

uygulanmasından sonra Erzurum'un gelirleri azalmaya başlamış, 1830-1840 yıllarında Kafkaslara yerleşen Rusların 19. yüzyıl sonlarına doğru Güney Kafkasya demiryollarını inşa etmeleri ve özellikle Culfa-Batum hattı, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği gelirleri büyük ölçüde etkilemiştir. Yine de gümrük gelirleri önemli bir gelir kaynağı olmayı sürdürmüştür. Bu noktada İngiliz mallarının taşınması en ön sırada yer almıştır¹²⁶. 20. yüzyılın ilk yıllarında Erzurum, mühim ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirmiş, Halep İskenderun ile Suriye'nin iç kısımları ve Mezopotamya arasında nasıl önemli bir rol oynamış ise Erzurum'da aynı rolü Trabzon ile Şarki Anadolu ve İran hinterlandı arasında oynamıştır¹²⁷.

Bu bağlamda hemen yüzyılın ilk kısmının ılıman geçmesi, hasatta bolluğun yaşanmasına ve bunun sonucunda hayatın tüm temel ihtiyaçlarının ucuzlamasına neden olmuştur. 1901 yılında, vergilerle ilgili şikâyetlerde bir önceki yıla kıyasla biraz daha az olmuştur. Ancak bu dönemde, yerel hazinenin durumu pek iç açıcı değildi. Önemli miktardaki meblağ, vergi mükelleflerinden karşılanmıştır¹²⁸. 1902 yılı da yerel makamların mali durumları açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. Bazı bölgelerde, aşar vergilerinin tahsilinden sonra mali rahatlama yaşanmıştır¹²⁹. Mali zorluklar yılsonuna doğru kendini hissettirmeye devam etmiş, defterdarın yoğun çalışması neticesinde bir önceki yılın (1901) aynı dönemine kıyasla gelirlerde önemli bir artış sağlamış; ancak gelirler, talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Zira askerlik hizmetini bitiren erlerin terhis edilip yerlerine yenilerinin alınması yani "*istibdal*", olağan sonbahar sıkıntısının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Vali Nazım Bey, paraları ve terhisleri için yaygara koparan kalabalık tarafından iki kez saldırıya uğramıştır. İkinci olayda, konağı süngü zoruyla boşaltılmıştır. Ardından birkaç er, tezkerelerini almadan yola koyulmuşlardır. Bu kişiler takip edilerek geri getirilmişlerdir. Aralık ayına kadar, terhis edilmeleri gerekirken, terhis için yeterli para toplanamamıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, gümüş mecdiyyenin değerinin 19'dan 15'e, hatta 12 kuruşa düşeceği söylentisi çarşıda panik havasının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Hükûmet, bu haberi yayan bazı kişileri hapse atmış ve mecdiyyenin değerinin 19 kuruş olduğunu duyurmuştur. İngiliz Konsolos Lamp, biraz sert bir karaktere sahip, zeki bir kişi olarak tanımladığı Nazım Bey'in menfi olaylara akut

126 Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 326-327. 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayetinin mevcut pazar durumu, yıllık gelir gider kalemleri, ithal ve ihraç edilen ürünlerin miktarları ve piyasa değerleri için bkz. Emel Demir Görür, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)", *Bellekten*, C. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 399-449.

127 Besim Darkot, "Erzurum", s. 342.

128 *TNA, FO*, 424/202, No. 17/1, Erzurum'a Dair Rapor, 31 Mart 1901, s. 13-14.

129 *TNA, FO*, 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.

teşebbüsleri nedeniyle kamuoyunda güçlü bir yer edindiğini belirtmiştir. İyi niyet ve de inisiyatif olarak hareket ettiğini ifade etmiştir¹³⁰.

Erzurum vilayetinde 1903 yılında oldukça bol hasat elde edilmiştir. Ancak karayoluyla deniz kıyısına ulaşımın yüksek maliyeti, kârlı tahıl ihracatını engellemiştir¹³¹. Vergilerle ilgili Maliye Nezareti'nce yapılan düzenlemeler gereğince İstanbul ve Osmanlı Devleti dâhilindeki tüm vilayetlerdeki at, kısrak ve tay ile deve, camız, katır, öküz ve inek (iki yaşından küçük olanlar hariç) başına 10 kuruş; eşek başına 3 kuruş vergi alınacağı belirtilmiştir¹³². Vergilerdeki artış, halk arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir¹³³.

Gelir	Değer (£134)
Emlak ve Akar	36.018
Bedel-i Askeriye	24.200
Ağnam	48.046
Aşar/Tithes	118.507
Maadin	289
Orman	2.230
Tapu	3.061
Mahkeme	2.988
Temettu	5.254
Diğer	5.893
Toplam	246.486
Gider	Değer (£)
Kanun (Şer'i ve Adliye)	4.117
Maaş	44.133
Ordu	163.730
Jandarma	28.631
Polis	4.448
Toplam	245.059
Kalan	1.427

Tablo 2: 31 Mart/13 Nisan 1904 tarihinde sona eren 1903 yılına ait Erzurum Vilayeti'nin Gelir ve Giderleri¹³⁵

130 TNA, FO. 195/2125, No. 23, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (30 Eylül-31 Aralık 1902), 31 Aralık 1902, s. 314-317. İngiliz Konsolos Charles S. Hampson da Vali Nazım Bey ile ilgili müspet görüşlerini dile getirmiştir. “Vilayeti adil ve aydın bir şekilde yönetme arzusundan şüphe duyulamayacağını düşünüyorum. Güçlü önyargıları yoktur ve her zaman bir sorunun her iki tarafını da dinlemeye isteklidir ve zengin bir adam, genç ve İstanbul'da hatırı sayılır bir nüfuzla sahip olduğu için korkusuzca kendi çizgisini çizebiliyor.” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. TNA, FO. 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

131 TNA, FO. 195/2147, No. 34, Erzurum'a Dair 3 Aylık Rapor, 30 Eylül 1903, s. 383-385.

132 TNA, FO. 424/205, No. 118/1, 24 Eylül 1903 tarihli İkdâm gazetesi, s. 139.

133 TNA, FO. 424/205, No. 118, Sir N. O'Conor'dan Landsdowne Markisi'ne, 25 Eylül 1903, s. 139; TNA, FO. 424/205, No. 118/2, Vekil Yardımcı Konsolos Hampson'dan Sir N. O'Conor'a, 25 Eylül 1903, s. 139.

134 Tablodaki rakamlar İngiliz Sterlini (£) cinsinden verilmiştir. Şevket Pamuk 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 1084. Bazı istisnalar olmakla birlikte İngiliz konsolosları da 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863)*, Printed By Harrison and Sons, London, 1863, p. 457; Emel Demir Görür, “İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 64, 2018, s. 328.

135 TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 95.

Bu bilgiler, Vali Nazım Bey tarafından Konsolos Shipley'e verilmiştir. Bay Shipley, bilgilerin 1903 yılına ait tam verileri yansıtmadığını, gerçek sonucun yıllık 36.500£ açık ve 275.000£ tutarında vergi borcu olduğunu belirtmiştir. Kabaca ordunun harcamalarının 300.000, diğer giderlerin 100.000, gelirin ise 260.000£ olduğunu yazmıştır. Zira vilayet, Erzincan'daki karargâhın tüm masraflarını üstlenmek zorunda olduğu için ordunun Erzurum vilayeti üzerinde çok ağır bir yükü vardı. Ancak yapılan çalışmalar neticesinde vilayetin mali durumu büyük ölçüde düzelmiş, 1903 yılında gecikmiş beş aylık maaş borçlarının tamamı ödenmiştir. Yine aynı dönemde vergi listeleri revize edilmiştir. Bu düzenlemeye göre Erzurum vilayetinden yabancı bir ülkeye yahut başka bir vilayete giden Ermeniler için ayrı bir liste yapılmıştır. Bu kişilerden alınacak vergilerin yurtdışındaki Türk konsoloslukları veya diğer illerdeki yetkililer tarafından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde vilayette kalan Ermenilerin, diğerlerinin paylarını ödeme yükü ortadan kaldırılmıştır. Başka bir düzenleme de bedel-i askeriye ile ilgili olmuştur. Teorik olarak bedel-i askeriye her insanın ödeme gücü oranında bölüştürülmüştür. Pratikte ise bu şekilde uygulanmamış, hatta Bay Shipley'e göre çoğu kez fakir bir adam, zengin bir adamdan daha çok bedel ödemiştir. Yeni düzenleme ile bedel-i askeriye'nin paylaşılması hakkı ortadan kalkmış, istismarın önüne geçilmiştir. Yapılan yeni düzenleme ile defterdarın başkanlık ettiği, Hristiyan cemaatinin başkanlarının da bulunduğu bir mecliste, kişilerin ödeyebileceği miktar, eldeki bilgiler doğrultusunda paylaşmıştır. Listeler yayınlanmış ardından itirazlar varsa, bu doğrultuda itirazlar yeniden değerlendirilmiştir. Hristiyan ileri gelenler ise bu "*ayrıcalıkların kaldırılmasını*" kınamışlardır. Konsolos Shipley, ileri gelenlerin, bu yöndeki güçlerinden mahrum edilmeyi fazlasıyla hak ettiklerini bildirmiştir¹³⁶.

Yerel sanayinin gelişmesini teşvik etmek ve tarım, bahçecilik, sığır yetiştiriciliğinde iyileştirmeler yapmak için Vali Nazım Bey'in yönetimi altında komisyonlar kurulmuştur. Yeni girişimlerle ilgili Konsolos Lamp, "*genel koşulların gelişmeye bu kadar elverişsiz olduğu ve nüfusun geleneksel yöntemlere bağlı olduğu ve yeniliğe kapalı olan bir bölgede, bu tür çabalardan gözle görülür bir sonuç elde etmeden önce sebat etmek gerekir.*" ifadelerini kullanmıştır. 1902 yılında Pasinler Ovası'nın çeşitli yerlerine büyük bir kısmı Tortum'dan getirilen yaklaşık 80.000 fidan dikilmiştir. Bayezid sancağında da fidan dikimi yapılmış, halkın ağaç yetiştiriciliğine ilgi duyması için her türlü çaba gösterilmiştir. Aynı dönemde taşıma yolları Kığı ve Erzincan istikametine kaydırılmış, Hasankale ve Trabzon'a giden mevcut yollar onarılmıştır. İşin tahsisi ve denetimi konusunda titiz davranılmıştır. Erzurum'da kanalizasyonların ve sokakların düzenlenmesi

136 TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

konusunda önemli adımlar atılmıştır¹³⁷. Ziraat komisyonunun çalışmaları, 1902 yılı yaz aylarında Erzurum sancağında sürdürülmüştür. Rusya'dan çok sayıda boğa ithal edilmiş, Pasinler Ovası'ndaki sığır yetiştiricilerinin hizmetine sunulmuştur¹³⁸. Tahıl ticareti 1904 yılında da Erzurum için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Rusya'ya büyük miktarlarda (günlük yaklaşık iki bin öküzün taşıma kapasitesi kadar) tahıl ihraç edilmiştir¹³⁹.

5. Vilayetin Maden Rezervleri ve Ormanlık Alanları

Maden yatakları bakımından oldukça zengin bir bölge olan Erzurum'da¹⁴⁰, yakıt kıtlığı nedeniyle yeni ısınma araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Valiliğin girişimi ile kömür madenlerinin keşfi ve incelenmesi için Mühendis Abdullah Kazım Bey, 1899'da Erzurum'a gönderilmiştir. Abdullah Kazım Bey, yapmış olduğu arazi çalışmaları neticesinde birçok örnek toplamıştır. Bu örnekler üzerinde incelemeler yapmış, kömürlerin yanış ve ısı değerlerini tespit etmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde, Kükürtlü Köyü'nde tespit edilen kömür çıkarılmaya uygun bulunmuştur¹⁴¹. 1900'lü yılların başında, erişilebilir kömür yatakları yakacak olarak kullanılmıştır. Maden rezervlerinin tespiti hususunda birkaç girişim dışında, kaynakları geliştirmek ve hatta araştırmak için önemli girişimlerde bulunulmamıştır¹⁴².

Erzurum'da yoğun olarak işletildiği bilinen iki maden bölgesi vardı. Bunlardan biri Bayburt yakınlarındaki Maaden-Köy (Maden) bakır madenleri ile diğeri Kiğı yakınlarındaki demir madenleriydi. İki maden yatağı da aslında raporun yazıldığı tarih olan 1902 yılından çok önceleri, ilki rapor tarihinden yaklaşık otuz yıl kadar, diğeri de altmış yıl kadar önce tamamen terk edilmişti. Terk edilmelerinin nedeni ise birbiri ardına sondaj yapan, birkaç metre derinlikte doğal su akışıyla başa çıkmak için uygun araçlara sahip olmayan, yalnızca yüzey işlemlerinden oluşan işletme sistemiydi. Yüzey bulgularının tükenmesi, yakıtın yıllık artan maliyeti ve gelişmiş tesislerin noksanlığı nedeniyle madenlerin yurt dışından ithal edilmesi gibi meseleler yerel işletmecileri bu işten vazgeçirmişti. Erzurum'daki kömür miktarının oldukça çok olduğunu belirten Konsolos

137 *TNA, FO. 195/2125, No. 15, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Nisan-30 Haziran 1902), 30 Haziran 1902, s. 155-160.*

138 *TNA, FO. 195/2125, No. 20, Erzurum Vilayetinin Genel Durumu ile İlgili Rapor (1 Temmuz-30 Eylül 1902), 6 Ekim 1902, s. 221-227.*

139 *TNA, FO. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.*

140 *TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12. İlgili rapordan örnek belge için bkz. Ek 4.*

141 Enver Konukçu, *Seçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 322.

142 *TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.*

Lamp, herhangi bir bilimsel inceleme yapılmadığı takdirde, kömürün kalitesi ve ihracat değerlerinin spekülasyon konusu olmaya devam edeceğini, diğer tüm yakıt kaynaklarının hızla tükeneyeceği için yakın gelecekte bunların kullanılmasını mutlak bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir.

1900'lü yılların ilk yıllarında Erzurum linyit yataklarının en bilinenleri, İspir kazasındaki Karahan ve Hortuk Deresi'ndeydi. Bu yatak, askerî yetkililerin kullanımı ve denetimi altında gelişmemiş tekniklerle işletilmiştir. Çıkarılan maden, yüzde yirmi oranında kum katkılı kalitesiz linyitti. Ancak kazılar, hiçbir zaman yüksek derinliğe ulaşmamıştı. Çıkarılan kömür, kışlalarda ve askerî mutfaklarda kullanılmış ve odundan daha ekonomik olmuştur. Taşınması gereken yolların mesafesi ve yapısı gereği, Erzurum'daki maliyeti 180 okka, kantarı 45 kuruştan az olmamak üzere, 1 tonu 36£'e eşitti.

Erzurum'un yaklaşık 7-8 mil doğusunda ve Bayezid ana yolunun yakınında Sivişli köyü yakınlarında bir linyit yatağı tespit edilmiştir. Çalışmalar 1800'lü yılların sonrasında üç farklı yatakta başlamıştır. Ancak kısa süre sonra, Deveboynu tahkimatlarına yakınlığı nedeniyle çalışmalar durdurulmuştur. Vali Rauf Paşa'nın isteği üzerine, Heraclea'daki madenlerde çalışan bir Rum ustabaşı vilayet hükûmetinin emrine verilmiş ve onun gözetiminde, Tortum kazasında Lezghiaf köyü yakınlarında ve Rus sınırına yakın Narman kazasında başka bir noktada sondajlar yapılmıştır. Bu şekilde çıkarılan kömürün Karahan'dakinden çok daha iyi kaliteye sahip olduğu ve kantarı 48 kuruşa satışa sunulmuştur¹⁴³. Kemah kazasına bağlı Erguvan köyünde ve Aşkale'ye bağlı Kükürtlü'de kömür çıkartılmıştır¹⁴⁴. Konsolos Lamp, Erzurum vilayetinde var olduğu bilinen diğer kömür yataklarının Pülümür kazası ve Ovacık nahiyesinde Rizekend mevkiinde olduğunu belirtmiştir. Pülümür kazasıyla ilgili olarak ise bölgede kömürün varlığından söz edildiğini ve kesin bilgisinin olmadığını, aynı durumun İspir ve Kiskim kazalarındaki diğer yataklar için de geçerli olduğunu belirtmiştir¹⁴⁵.

143 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

144 Max Krahnmann, *Zeitschrift für praktische Geologie, mit besonderer Berücksichtigung der Lagerstättenkunde und der davon abhängigen Bergwirtschaftslehre*, Verlag von Julius Springer, 1906, s. 193; *Glückauf-Berg-und Hüttenmännische Zeitschrift*, No. 19, 8 Mai 1915, s. 467; Fritz Frech-Alfred Hänig-A. Sack, *Die Grundlagen Türkischer Wirtschaftsverjüngung*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG., Berlin, 1916, s. 69.

145 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

Kaza Adı	Yakınındaki Köyün Adı	Madenin Niteliği	Açıklamalar
İspir	Semehrek (Şemherek)	Demir	Eski çalışma izleri.
Tercan	Pulk	Petrol	Su ile karıştırılmış birkaç kaynaktan çıkan petrol.
İspir	Karahan	Kireçtaşı	
Kiskim	(Birçok noktada)	Kireç, alçı, demir	Yerel kullanım için çıkarılmıştır.
Pasinler	Çullu/Kiullu, Tortan	Kireç, alçı	
Tortum	Utkha	Karakehribar	Sigara ağızlığı, tespih vb. yapımında kullanılır.
Kemah	Terekloukh	Neceftaşı	Köylüler tarafından cam yerine kullanılmıştır.
Refahiye	Kemeljik	Gümüş-kurşun, mürdesenk	
Bayezid		Sülfür	
Diyadin			
Erzurum	Kiaghdaritch	Alçı taşı	Şehre yılda ortalama 5.000 araba yükü getirilmiştir.

Tablo 3: Erzurum Vilayetinde Kömür Dışındaki Diğer Maden Rezervleri¹⁴⁶

Konsolos Lamp, bölgede derinlemesine incelemeler yapılmadığı için listede yer alan bilgilerin doğruluğunun sorgulanması gerektiği bilgisini not olarak düşmüştür.

Erzurum’da Orman Dairesi tarafından yapılması gerekli olan resmî kontrolün eksikliği ve her türlü yanıcı maddenin sürekli artan fiyatları, vilayet genelinde erişilebilir olan ormanlık alanların tahrip edilmesine sebebiyet vermiştir. 1902 yılı itibariyle Bayezid sancağında ve Erzurum’un orta kesimlerinde, köylerin genellikle çevrelendiği ve meskenlerin inşaatı için gerekli kırışleri sağlamak için korunan kavak ve söğütler dışında ağaç bulunmamakta, Tercan, Hınıs ve Pasinler kazalarında, yerel tüketim için sınırlı kalitede yakıt sağlayan “*baltalık*” olarak bilinen ağaçlar bulunmaktaydı. Erzurum kazasının, odun ihtiyacı Bayburt sancağındaki Kop ve Masat silsilelerinden, Tortum ve Narman’dan sağlanmıştır. Meşe ağacı çoğunlukla Bayburt çevresinden çam ise Tortum ve Narman kazalarından tedarik edilmiştir. İspir ve Kiskim’in yüksek dağlarında çam ormanlarının da denetimsizlik nedeniyle o dönemde azalma eğiliminde olduğu dokümanlardan anlaşılmaktadır¹⁴⁷.

146 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 10.

147 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 12.

Bölge Adı	Ağaçlık Alanların Tahmini Dönümü	Ağaç Türleri	Açıklamalar
Aşkale Nahiyesi	7.500	Kara meşe, ardıç ve az miktarda çam	Yaklaşık 12 köyün sakinleri, Erzurum'a yılda ortalama 20.000 yük ağaç getirmişlerdir. Ağacın kesilmesi ve nakliyesi ile uğraşmışlardır. Bu ağaçlar, kısa süre içinde yok edilmiştir.
Bayburt (Kop ve Masat)	25.000	Meşe, kavak ve az miktarda çam	
Pasinler Kazası	25.000	Kara meşe, kavak ve az miktarda çam	Seyrek ve az değerlidir. Az miktarda Erzurum ve Hınıs'a gönderilmiştir.
Narman	50.000	Meşe, kavak ve çam	Bu ormanlar seyrek olmakla birlikte önemli bir miktarda ağaç, Erzurum Eleşkirt ve diğer yerlere gönderilmiştir.
Tortum	40.000	Vadilerde biraz meşe ve kavak ile iyi çam ormanları	Erzurum'un kereste tedarikinin ana kaynağı olmuştur.
İspir	---	Çam ve biraz meşe	Büyük bir kısmı kullanılmıştır. Ancak Erzurum'dan bölgeye kolay bir şekilde ulaşım imkânı yoktur.
Kiskim	---	Çam, meşe, dişbudak, karaağaç ve ardıç	
Kiğı	24.600	Meşe ve dağ kavağı	
Kemah	6.200	Meşe, çam, ardıç ve kavak	
Kuruçay			
Refahiye	---	Çam ve meşe	Bölgede bulunan 13 ayrı orman, Erzincan'ın odun ihtiyacını karşılamıştır.
Pülümür	---	Meşe, kavak ve ceviz	

Tablo 4: Erzurum'daki Ağaçlık Alanların Takribi Listesi¹⁴⁸

Erzurum'a oranla daha zengin ormanlık alana sahip olan Erzincan, komşu Pülümür ve Refahiye dağlarından bol miktarda odun tedarik etmiştir. Bu nedenle 1902 yılında Erzincan'daki odun fiyatları, Erzurum'daki fiyatın yaklaşık üçte biri kadar olmuştur¹⁴⁹.

6. Vilayette Hayata Geçirilen Bayındırlık Hizmetleri

1902 yılında, Erzurum-Trabzon yolu üzerinde, kâgir ve kemerli 25 köprü, 19 menfez ve kasis yapılmıştır. Bu tarihte aynı yol üzerinde 10 kilometrelik ve de amele-i mükellefe vasıtasıyla yeniden tamir edilen 9 kilometrelik şose inşaatı devam etmiştir. Vali, vilayet mühendisleriyle birlikte teftiş faaliyetlerinde bulunduğu gezilerde, Erzincan sancağı dâhilinde inşa edilen 8 köprü, 72 menfez ve kasis ile yine amele-i mükellefe yardımıyla inşa edilmiş olan yaklaşık 12 kilometrelik şose yolun muayenesini gerçekleştirmiştir. Tercan kazasında yapımına devam eden 10 kilometrelik yol inşaatı ve de 91 adet köprü, menfez ve kasisin de muayenesini gerçekleştirmiştir. Vali, Erzurum vilayeti dâhilindeki 2.500 metrelik şose yollar ile depremden zarar gören diğer yolların düzenlenip genişletilmesi, lağımların tamir veya yeniden yapılması için gerekli olan amele-i mükellefe yol

148 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 12.

149 TNA, FO. 195/2125, No. 1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6-12.

bedeli olan yıllık 550 liranın 5 yıl müddetle Erzurum Belediyesi'ne terk edilmesini istemiştir. Mali imkânsızlıklar nedeniyle 3 yıllığına amele-i mükellefe yol bedeli Erzurum Belediyesi'ne terk edilmiştir¹⁵⁰. 1902 yılı haziran ayı sonuna kadar 51.317 metre şose yol yapılmıştır¹⁵¹. Yol yapım ve onarım çalışmaları, 1903-1904 yıllarında yeniden başlamıştır. Üç mühendis, farklı yollarda çalışmalar yürütmüştür. Ancak Erzurum vilayetinde çalışma yapılacak zamanın kısalığı nedeniyle işlerde aksamalar meydana gelmiştir. Konsolos Shipley, “İlkbaharda ne yapılması gerektiğine sonbaharda karar vermek ve daha sonra karlar eridikten sonra doğrudan işe başlamak yerine, mayıs ayında mühendisler gönderildi ve hala inceleme ve ölçümle meşguller” ifadeleriyle hükümetin öngörü eksikliğine dem vurmıştır. Sınıra giden Hasankale yolunun yapılması için girişimlerde bulunulmuş, bazı diğer yollarda da yama çalışmaları yapılmıştır¹⁵². Bunun yanında yaklaşık iki buçuk yıl süren Gureba Hastanesi'nin inşası, 1904 yılında tamamlanmıştır¹⁵³. Kâğıt olarak inşa edilen hastanenin Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde resmî açılışının yapılmasına karar verilmiştir¹⁵⁴. Hastaneye, padişahın isminin verilmesi için izin istenmiş¹⁵⁵, gerekli izinler padişahın iradesiyle alınmıştır¹⁵⁶. 1 Eylül 1904 günü hastanenin resmî açılışı yapılmıştır¹⁵⁷. Aynı gün Sanayi Mektebi'nin açılışı da yapılmıştır¹⁵⁸. Yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı Vali Nazım Bey'e Osmanlı Nişanı verilmiştir¹⁵⁹. Belediye Reisi Şerif Efendi'nin de yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı saniiye sınıfı rütbesi, mirimiranlığa terfi ettirilmiştir¹⁶⁰.

Vali Nazım Bey, aynı zamanda Erzurum Hapishanesi'nin yeniden yapılması için çalışmalar başlatmıştır. 1904 yılı yaz aylarında hapishane boşaltılmış, yıkım için çalışmalar başlatılmıştır¹⁶¹. Erzurum Hapishanesi'nin inşası kısa süre içinde bitirilmiş,

150 Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s. 147.

151 *BOA, DH.MKT*, 547/6, 9 Temmuz 1318/22 Temmuz 1902.

152 *TNA, FO*. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98. Bu dönemde Erzurum vilayetinde tamir ve inşa edilen çeşme, yol, köprü ve bahçe fotoğrafları için bkz. *BOA, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (YEE.d)*, 414/24. Albümde yer alan Erzurum-Tercan Yolu üzerinde üç metre genişliğinde inşa edilen köprüünün fotoğrafı için bkz. Ek 5.

153 *BOA, DH.MKT*, 883/29, Lef: 1, 1 Ağustos 1320/14 Ağustos 1904.

154 *BOA, İ.DH*, 1427/17, Lef: 5, 10 Ağustos 1320/23 Ağustos 1904.

155 *BOA, DH.MKT*, 883/29, Lef: 1, 1 Ağustos 1320/14 Ağustos 1904.

156 *BOA, İ.HUS*, 120/28, 11 Ağustos 1320/24 Ağustos 1904; *BOA, BEO*, 2396/179688, 12 Ağustos 1320/25 Ağustos 1904.

157 *BOA, YEE.d*, 413, Lef: 2, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904. Gureba Hastanesi'nin açılış merasimiyle ilgili fotoğraf için bkz. Ek 6.

158 *BOA, YEE.d*, 413, Lef: 3, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904. Sanayi Mektebi'nin açılış merasimiyle ilgili fotoğraf için bkz. Ek 7.

159 *BOA, BEO*, 2390/179237, 2 Ağustos 1320/15 Ağustos 1904.

160 *BOA, DH.MKT*, 902/19, 9 Teşrin-i Evvel 1320/22 Ekim 1904.

161 *TNA, FO*. 195/2173, No. 47, A. Shipley'den O'Conar'a, 1 Temmuz 1904, s. 91-98.

hapishane 1904 yılı kasım ayında açılmıştır. Vilayetteki yabancı ülke temsilcilerinden Rus, Fransız ve İngiliz konsolosları da hapishaneyi gezmişlerdir¹⁶².

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı ülkesinin birçok vilayetinde olduğu gibi, Erzurum vilayetinde de inzibati, iktisadi, idari birçok problem ve deprem gibi doğal felaketler vuku bulmuştur. Çalışmanın başlangıç tarihi olan 1901 yılında vilayet büyük bir depremle sarsılmış, çalışmanın nihayetlenildiği 1904 yılında ise Ermeni komitacıların faaliyetleri had safhaya ulaşmış, hatta komitacılar, yoğun bir şekilde teşkilatlandıkları Sason'da ikinci isyanı çıkarmışlardı.

Kafkasya'daki Ermeni komitacıların Erzurum'daki faaliyetleri yüzyılın başında artarak devam etmiştir. Ancak Ermeni ajitatörler, faaliyetlerine en uygun malzemeyi ve zemini Muş civarında bulmuş, grup grup Rusya'dan sınırı geçerek Osmanlı ülkesinde konuşlanmışlardır. Bu tarihlerde komitacıların yapılanmaları ve vuku bulan çeşitli olaylar, 2. Sason İsyanı'nın temelini teşkil etmiştir. Bölgede sükûnetin tesisi için İstanbul'dan sürekli emirler verilmiş, ortaya atılan en küçük şayanın dahi araştırılması istenmiştir. Bölgede sükûnetin sağlanması ve korunması öncelikli mesele haline gelmiştir. Rus sınırını geçmeye çalışan komitacılar, alınan önlemler ile engellenmiş, bu tür çetelerin sınırı geçmelerini önlemek için sıkı tedbirler alınmıştır. Vali Nazım Bey'in bölge gezileri de vilayette sükûnetin tesisi için etkili olmuştur.

Kürt aşiretleri arasında yaşanan çatışmalar ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi yüzyılın başında da tüm şiddetiyle devam etmiştir. Bölgedeki en etkili üç aşiret olan Hayderanlı, Celali ve Hasenanlı aşiretlerinin müdahil olduğu bir dizi çatışma meydana gelmiş, çatışmalarda can ve mal kaybı yaşanmıştır. Bölgede huzuru kaçıran aşiretler üzerinde ise dönem itibarıyla tam denetim sağlanamamıştır. Çalışma dâhilinde, bu çatışmaların sadece belli başlılarına yer verilmiştir. Diğer bölgelere kıyasla aşiretler arası husumetten en az etkilenen Erzurum vilayetinde dahi bu husumetlerin kapsamlı bir kataloğunu sunmak pek mümkün değildir.

Tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini muhafaza eden Erzurum, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik buhrandan fazlasıyla etkilenmiştir. Yerel hazinenin durumu vergi tahsilinden sonra kısmi rahatlamaya girmiş; ancak talepleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Ekonomik buhranın önüne geçmek, yerel sanayinin gelişmesini teşvik etmek ve tarım, bahçecilik ve sığır yetiştiriciliğinde iyileştirmeler

162 BOA, Y.PRK.UM, 72/71, 6 Teşrin-i Sani 1320/19 Kasım 1904.

yapmak için Vali Nazım Bey'in başkanlığında çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Büyük bir kısmı Tortum'dan getirilen yaklaşık 80.000 fidan Pasinler Ovası'nın çeşitli yerlerine dikilmiştir. Halkın ağaç yetiştiriciliğine ilgi duyması için her türlü çaba gösterilmiştir. Hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla Rusya'dan çok sayıda boğa ithal edilmiş, Pasinler Ovası'ndaki sığır yetiştiricilerinin hizmetine sunulmuştur. Maden yatakları bakımından oldukça zengin bir bölge olan Erzurum'da, yakıt ihtiyacını karşılamak üzere maden araştırmalarına öncelik verilmiş, önemli yataklar tespit edilmiştir.

Bayındırlık faaliyetleri kapsamında 1901-1904 yıllarında yol yapım ve onarım çalışmaları yürütülmüştür. Gureba Hastanesi, Sanayi Mektebi ve Erzurum Hapishanesi gibi çeşitli kamu binaları inşa edilmiştir. Aynı dönemde taşıma yolları Kiğı ve Erzincan istikametine kaydırılmış, Hasankale ve Trabzon'a giden mevcut yollar onarılmıştır. İş bölümü ve denetimi konusunda titiz davranılmıştır. Deprem neticesinde yıkılan-hasar gören binaların tamiri ve yeniden inşası kısa süre içinde tamamlanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları¹⁶³

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İngiliz Milli Arşivi-The National Archives (TNA)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK)

2. Resmî Yayınlar

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863),
Printed By Harrison and Sons, London, 1863.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1299 (M. 1882), Def'a 49, Erzurum Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1315 (M. 1897), Def'a 13, Erzurum Vilâyet Matbaası.

¹⁶³ Kullanılan belgelerin künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1904, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-seventh Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1905, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-eighty Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1906, ed. Godfrey E. P. Hertslet, Seventy-ninth Publication, London.

3. Süreli Yayınlar¹⁶⁴

Glückauf-Berg-und Hüttenmännische Zeitschrift

4. Araştırma Eserler

Aydın, Suavi-Çiftçi, Erdal: *Fihristü'l Aşâir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Bruinessen, Martin Van: “Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri”, *Aktör, Müttefik, Şakî Kürt Aşiretleri*, der. Tuncay Şur-Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 13-17.

Bruinessen, Martin Van: *Ağa, Şeyh, Devlet*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Cuinet, Vital: *La Turquie D'asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie-Mineure*, Vol. I, Ernest Leroux, Paris, 1892.

Darkot, Besim: “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 340-345.

Demir Görür, Emel: “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C. 84, S. 299, Nisan 2020, s. 399-449.

Demir Görür, Emel: “İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 64, 2018, s. 325-345.

Doğan, Orhan: “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, 2008, s. 307-328.

Frech, Fritz- Hänig, Alfred-Sack, A.: *Die Grundlagen Türkischer Wirtschaftsverjüngung*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG., Berlin, 1916.

Gürün, Kâmuran: *Ermeni Dosyası*, 7. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

İnalcık, Halil: “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 353-357.

¹⁶⁴ Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda gösterilmiştir

- Karataş, Yakup: *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.
- Konukçu, Enver: *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- Krahmann, Max: *Zeitschrift für praktische Geologie, mit besonderer Berücksichtigung der Lagerstättenkunde und der davon abhängigen Bergwirtschaftslehre*, Verlag von Julius Springer, 1906.
- Küçük, Cevdet: “Erzurum Tarihi”, *Bir Şehir Var Yaylada Erzurum*, Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları, Erzurum, 2011, s. 41-90.
- Küçük, Cevdet: “Erzurum”, *DİA*, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 321-329.
- Küçükuğurlu, Murat: *Geçmişten Günümüze Erzurum Kalesi*, 2. Baskı, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum, 2019.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Şahin, Yunus: “Aşiretler Arası Çatışma ve Yağmalama Kültürü: Rişvan Aşireti Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 42, 2018, s. 359-378.
- Tozlu, Selahattin: “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Doğu Anadolu'da Doğal Afetler ve Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, s. 93-118.

5. Elektronik Kaynaklar

- “Deprem Kataloğu”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/depremkatalogu>, Erişim Tarihi: 19.10.2021.
- “Tarihsel Depremler”, Afad (Çevirimiçi), <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, Erişim Tarihi: 23.10.2021.
- “Tribes Index”, *Jelle Verheij, Historian* (Çevirimiçi), <https://www.jelleverheij.net/research-tools/tribes-index/index.html>, Erişim Tarihi: 05.02.2023.

EKLER

Ek-1: Erzurum'da bulunan jandarma kıışlası¹⁶⁵

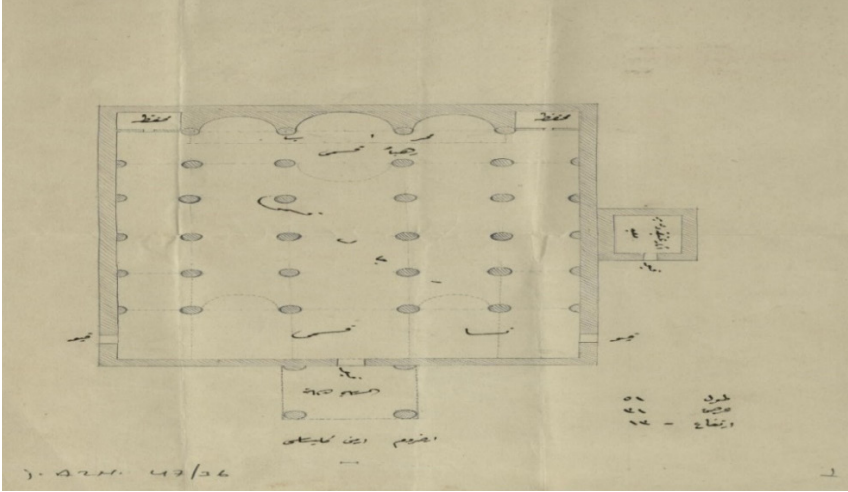
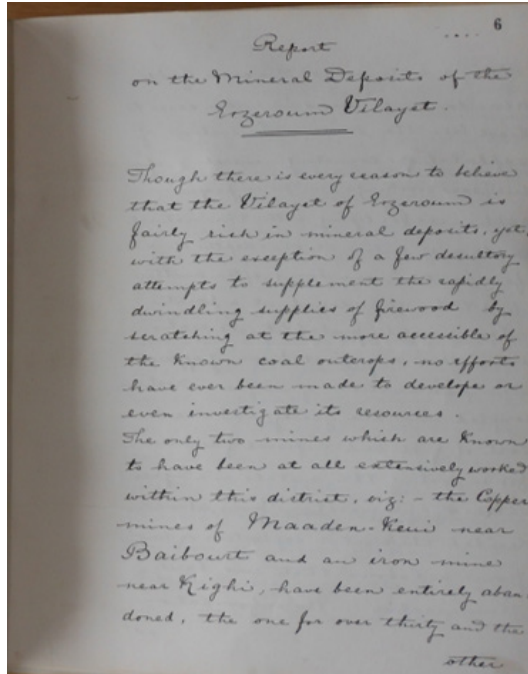

Ek-2: Erzurum'da bulunan süvari kıışlası¹⁶⁶

165 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), 90505 numaralı albüm, 24 numaralı fotoğraf.

166 İÜNEK, 90505 numaralı albüm, 29 numaralı fotoğraf.

Ek-3: Erzurum Ermeni Kilisesi'nin krokisi¹⁶⁷Ek-4: Erzurum'un Mineral Rezervleriyle ilgili hazırlanan rapordan örnek bir belge¹⁶⁸

167 BOA, İAZN, 47/36, Lef: 1, tarihsiz.

168 TNA, FO. 195/2125, No.1, Erzurum Mineral Rezervlerine Dair Rapor, 11 Ocak 1902, s. 6.

Ek-5: Erzurum-Tercan yolu üzerinde üç metre genişliğinde inşa edilen köprü¹⁶⁹

Ek-6: Gureba Hastahanesi'nin açılış merasimi¹⁷⁰

169 BOA, YEE.d, 414/24, tarihsiz.

170 BOA, YEE.d, 413, Lef: 2, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904.

Ek-7: Sanayi Mektebi'nin açılış merasimi¹⁷¹

Ek-8: Erzurum kışlasında maharetlerini sergileyen Hamidiye Alayları¹⁷²

171 BOA, YEE.d, 413, Lef: 3, 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904.

172 İÜNEK, 91170 numaralı albüm, 17 numaralı fotoğraf.

